

De Thorbecke-paradox

‘De regering is geen oordelaar van wetenschap en kunst.’ Met deze woorden liet Johan Rudolf Thorbecke tijdens een Kamerdebat in 1862 weten dat hij kunst niet als regeringszaak beschouwde. Belanghebbenden in de culturele sector gebruiken zijn uitspraak te pas en onpas om politieke invloed op hun bezigheden tot een minimum te beperken. Maar Thorbecke had nog meer te melden over staat en kunst: het domein van de kunsten was volgens hem een gebied waar ‘de staatsmagt niet te scheppen heeft’. Met andere woorden: de kunst is een schepende kracht, terwijl de politiek op kunstgebied een zuiver bestuurlijke opdracht heeft.

De twee citaten worden nogal eens met elkaar verward, met als resultaat een situatie die ik zou willen karakteriseren als de Thorbecke-paradox. Het komt erop neer dat Thorbeckes adagium dat politici zich verre moeten houden van inhoudelijke oordelen over kunst juist aanleiding heeft gegeven tot verregaande politieke bemoeienis met kunstenaars en kunstinstellingen. Hoe komt dat?

Het uitgangspunt van het niet-oordelen door de overheid heeft geleid tot het instellen van onder meer de Raad voor Cultuur, een onafhankelijk orgaan dat regering en parlement voorziet van beleidsadviezen, subsidieadviezen en uitvoeringsadviezen. Het principe van het ‘niets meer, maar ook niets minder doen dan voorwaarden scheppen’ vormt, op zijn beurt, de bodem onder een omvangrijke culturele infrastructuur van opleidingscentra, musea, cultuurplannen en subsidies — met vertakkingen op landelijk en lokaal niveau.

In de praktijk werkt de combinatie van feitelijke betrokkenheid van de overheid bij kunst en cultuur enerzijds en de roep om inhoudelijke afstand anderzijds grote onduidelijkheden in de hand. De situatie zoals die is gegroeid blijkt, goed

beschouwd, het tegenovergestelde te zijn van wat Thorbecke voor ogen stond: er is een hoogst bureaucratische kunstenplansystematiek ingericht, gestuurd door een Raad voor Cultuur die steeds nadrukkelijker wordt gevraagd rekening te houden met politiek-bestuurlijke wensen en die daar niet ongevoelig voor blijkt. De verschillende doelstellingen die ministers, staatssecretarissen en wethouders in de loop van de decennia aan hun kunstbeleid hebben geplakt, onderstrepen nog eens dat de ambtelijke beleidssystematiek nooit neutraal is, want altijd geconcentreerd rond het realiseren van actuele beleidsdoelen. Intussen blijkt van de verplichtingen voor kunstenaars en kunstinstellingen die voortvloeien uit ‘stimuleringsbeleid’ voor de kunsten nauwelijks een stimulerende werking uit te gaan.

Een onverdeeld succes is het Thorbecke-adagium, kortom, niet gebleken. Het diende eerder als toverwoord om steeds forsere overheidsbemoeienis mee te rechtvaardigen. Nieuw is dat het adagium nu expliciet ter discussie wordt gesteld, zoals onder meer blijkt uit een voorstel ter verbetering van de Amsterdamse kunstenplansystematiek dat vorige maand werd gepresenteerd en waarin ruim baan wordt gegeven aan politieke-inhoudelijke bemoeienis. Het doel ervan is, aldus verantwoordelijk wethouder Carolien Gehrels, ons te verlossen van het Thorbecke-adagium.

Die pretentie zal het plan niet waarmaken. Dat adagium is immers allang ontheiligd. De kunsten zijn van staatswege gekoppeld aan de grillige dynamiek van politieke en maatschappelijke hypes. Het Thorbecke-adagium moet niet worden doodverklaard, het moet dringend weer tot leven worden gewekt!

LIESBETH LEVY
Redacteur s&d

Schijnzelfstandigheid

Je bent jong en je wilt wat — dat is het aureool waarmee de zzp'er wordt omringd. Maar dat is maar het halve verhaal. Voor veel 'zelfstandigen' is de dagelijkse werkelijkheid een stuk minder zonnig dan het cliché wil doen geloven: ondernemers slaan een slaatje uit hun zwakke juridische positie. Hier ligt een taak voor de overheid. Duidelijke regelgeving op nationaal en Europees niveau kan voor kwetsbare arbeidskrachten het verschil maken tussen uitbuiting en een fatsoenlijk dienstverband.

Zzp'ers zijn in geen wet- of regelgeving terug te vinden. Soms wordt met de term bedoeld op freelancers, soms op alle zelfstandigen zonder personeel in dienst. Zelfstandig is de zzp'er in die zin dat hij (of zij uiteraard) geen arbeidsovereenkomst heeft, maar wel diensten of goederen levert aan klanten of opdrachtgevers. Hoewel de zzp'er in juridische zin geen werknemer is — hij valt dus ook niet onder de wettelijke werknemersbepalingen — is de afhankelijkheidspositie waarin hij verkeert veelal vergelijkbaar met die van een werknemer.

Het aantal zzp'ers in Nederland is de afgelopen jaren flink gestegen: van bijna 400.000 in 1996 naar 640.000 in 2008 (niet een miljoen, zoals soms gesuggereerd wordt). Dit is een stijging van zes naar negen procent van de beroepsbevolking. Mannen, ouderen en hoogopgeleiden zijn oververtegenwoordigd.

- 4 De groep zzp'ers valt in twee delen uiteen. Enerzijds zijn er de gekwalificeerde, ervaren vakmensen die hun marktpositie goed kennen, weten wat ze waard zijn en voor eigen rekening willen ondernemen. Meestal gaat het dan om oudere, goedbetaalde krachten die hun werk zelf plannen en organiseren. Anderzijds zijn er mensen met een status als zelfstandige die voor niets anders dient dan het terugschroeven van de lasten voor hun opdrachtgever, die de facto hun 'werkgever' is (soms is hij dat in het verleden ook in formele zin

geweest). Deze quasi-zelfstandigen hebben weinig of geen keuzevrijheid: zij zijn economisch volledig afhankelijk van hun opdrachtgever.

Hier wringt de schoen. In verschillende West-Europese landen is een oud, bijna uitgestorven fenomeen terug: de dagloner op de hoek van de straat. Bouwmarkten, uitvalswegen, stationsbuurten en parkeerplaatsen, maar ook straten in de buurt van officiële arbeidsbureaus dienen als marktplaats voor de werving van dit soort alternatieve 'tippelaars'. Wat in het Verenigd Koninkrijk van Thatcher begon als een fiscaal aantrekkelijke status voor zogenaamde 'zelfstandige werknemers' heeft, bij gebrek aan een uniforme Europese definitie, geleid tot ontduiking van geldende arbeidswetgeving en collectieve afspraken.

Er zijn 'gespecialiseerde' bemiddelaars op de markt die deze mensen aanbieden aan opdrachtgevers via nieuwe vormen van koppelbazerij, malafide uitzendpraktijken en arbeidskrachtenhandel. Het circuit kent zijn eigen wetmatigheden, zoals ten aanzien van de beloning. Arbeidskrachten zijn onverzekerd, de lonen liggen fors onder het normale marktprijsniveau en vrouwen verdienen nog minder dan mannen. Als quasi-zelfstandige 'dienstverleners' concurreren deze mensen met kwetsbare groepen die (nog) wel in loondienst zijn, met destabilisering van de arbeidsmarkt als gevolg.

Zowel op nationale als internationale schaal klinkt nu een roep om actie. Het vaststellen van een eenduidige definitie van de zelfstandigenstatus zou een goede eerste stap zijn — maar initiatieven daartoe binnen de Europese Unie kregen tot dusver te weinig politieke steun. In 2006 formuleerde de International Labour Organization een aanbeveling waarin het begrip arbeidsrelatie ruim wordt omschreven, met als doel het tegengaan van schijnzelfstandigheid. Volgens die richtlijn moet primair worden gekeken naar de feiten in relatie tot de werkzaamheden en de beloning, ongeacht hoe de arbeidsrelatie wordt gekarakteriseerd in bijvoorbeeld contractuele bepalingen: van een

INTERVENTIE

verborgen arbeidsrelatie is sprake wanneer een werkgever een persoon die in formele zin geen werknemer is, wel als zodanig behandelt. Doordat de ware juridische status van deze persoon verhuuld wordt, blijft hij verstoken van de rechtsbescherming die hem wel degelijk zou moeten toevallen.

Duitsland kent sinds 1999 een wet die ‘echte’ zelfstandigen scheidt van schijnzelfstandigen. Als aan drie van vijf criteria wordt voldaan, geldt een persoon als schijnzelfstandige. Dat zijn: 1) de betrokkene heeft zelf geen werknemer(s) in dienst, 2) hij/zij voert werk uit voor slechts één onderneming, 3) die onderneming neemt regelmatig personen in dienst, 4) het werk van de betrokkene heeft geen kenmerken die passen bij een eigen bedrijf, 5) het werk dat wordt verricht voor de opdrachtgever lijkt veel op eerder uitgevoerd werk voor dezelfde opdrachtgever.

Als regelgeving op Europees niveau nog niet haalbaar is, moet de Nederlandse overheid zelf in actie komen. Bonafide zelfstandigen moeten sterker worden geïntegreerd in bestaande arbeidsmarktorganisaties. En om het kaf van het koren te scheiden is heldere regelgeving vereist: bij ruimere rechten horen strakkere verplichtingen. Laat de PvdA hier het voortouw nemen.

JAN CREMERS

Voormalig lid van het Europees Parlement voor de PvdA

Terug naar de wortels

‘Zij kan leren van het Duitse debacle en duidelijkheid scheppen. Durf ondubbelzinnig links zijn’, aldus Adriaan van Veldhuizen over de PvdA in zijn column in S&D 2009/10. Ik ben zo vrij te menen dat die les aan velen niet besteed is: de partijtop weigert onder ogen te zien wat er schuilgaat achter de fragmentatie van ons (traditionele) electoraat. Feit is dat onzekerheid mensen defensief maakt en hen belet open te staan voor veranderingen. Dat betekent dat de PvdA de blik moet richten op wat haar in een ver verleden aantrekkelijk maakte: haar sociaal beleid, democratisch gedrag en geloofwaardigheid.

Als de financieel-economische crisis iets duidelijk maakt is het wel hoe belangrijk een gedegen sociaal-zekerheidsstelsel is. Wie de ingrepen daarin van de laatste twintig jaar overziet, kan niet anders concluderen dan dat er voor bijstandsgerechtigden, werklozen, nabestaanden en ouderen alleen maar sprake is van inkomensachteruitgang. Het verlies aan koopkracht onder deze groepen is des te schrijnender als de denivellering van de inkomens in de analyse betrokken wordt. Voor beide ontwikkelingen, zowel die binnen de sociale zekerheid als die van de inkomens, is de PvdA medeverantwoordelijk. De ongelijkheid is toegenomen.

Het maffiose karakter van het moderne kapitalisme dat met de huidige crisis zo scherp aan het licht is gekomen heeft de partijtop niet tot bezinning aangezet, laat staan dat er sprake is van een nieuwe visie op de manier waarop de PvdA zorg wil dragen voor het bestaan van velen. De PvdA staat zichzelf in de weg. Jarenlang liet de partij zich door het kapitalisme meeslepen terwijl de welvaart groeide. Nu die welvaart voor jaren in gevaar blijft, zou het voor de hand liggen om de eigen rol kritisch te beoordelen — maar daarvan is vooralsnog geen sprake. Kom niet aan met het verhaal dat er geen geld voor is: dat is meer dan ooit oneerlijk verdeeld!

De PvdA is ook meegegaan in het afstoten van publieke diensten, een trend waarvan het effect in economische zin twijfelachtig is. Dat de uitvoering van publieke diensten aan bedrijfsmatige eisen moet voldoen, zoals efficiency en effectiviteit, betekent niet per definitie dat ze ook aan commerciële eisen moeten voldoen. Dat publieke diensten bij verzelfstandiging aan zulke eisen ten onder gaan, waardoor ze hun sociale waarde verliezen, dringt langzamerhand in brede kring door. De zeggenschap over deze dienstverlening is zo in belangrijke mate aan democratische controle onttrokken geraakt — wat neerkomt op niets anders dan een inbreuk op het democratisch gehalte van de samenleving. Dat de nieuw ontstane marktpartijen niet meer praten over diensten maar over producten loopt parallel aan het verdwijnen van de burger achter de consument. De op afstand van de politiek geplaatste Autoriteiten (voor financiële

INTERVENTIE

markten, de zorg etc.) bieden wel de garantie dat procedures keurig gevolgd worden, maar de rechtvaardigheid is er niet mee gediend. Democrativering is een vergeten woord in de PvdA.

Het ontbreken van een kritiek op het kapitalisme, het laten versloffen van de overheidsrol in de welvaartsdeling en het toestaan van een democratisch tekort binnen de publieke sector tasten vanzelfsprekend de geloofwaardigheid van de PvdA ernstig aan. En wat te denken van de krijtstreep-sociaal-democraten op vooraanstaande posities die hun persoonlijke belangen zo uitstekend weten veilig te stellen en hun steentje bijdragen aan de denivellering?

KLAAS SWAAK

PvdA-lid en oud-wethouder sociale zaken te Groningen

Heinz en Job

Of ze elkaar ooit ontmoet hebben weet ik niet, maar het is interessant om eens te kijken naar de raakvlakken tussen Job Cohen, burgemeester van Amsterdam, en Heinz Buschkowsky, burgemeester van het Berlijnse district Neukölln. Cohen, geboren in 1947, en Buschkowsky, geboren in 1948, zijn generatiegenoten. Ze zijn aangesloten bij een politieke stroming in het defensief: de sociaal-democratie. Binnen de Partij van de Arbeid respectievelijk de SPD zijn ze al decennialang invloedrijke politici. Elk koestert grote bewondering voor een gewezen partijleider: Job voor Joop den Uyl en Heinz voor Helmut Schmidt — en die twee zijn ook weer generatiegenoten. Cohen is de benoemde burgemeester van een stad met bijna 740.000 inwoners. Buschkowsky is de gekozen burgemeester van een stadsdeel dat met ruim 300.000 inwoners een van de grotere van de Duitse hoofdstad is.

Wanneer het over de multi-etnische stad gaat, weten de heren waarover ze praten. In 2005 toonden deze twee eerste burgers publiekelijk hun bezorgdheid over een mogelijk overslaan van de via rellen geuite woede van jonge migranten in Parijs naar hun stad/stadsdeel. De wijk Kreuzberg van Neukölln laat zich qua bevolkingssamenstelling

en problematiek vergelijken met het Amsterdamse stadsdeel Slotervaart-Overtoomseveld, zij het dat in Kreuzberg veel meer Turken en in Slotervaart-Overtoomseveld veel meer Marokkanen wonen. Zowel Buschkowsky als Cohen spant zich tot het uiterste in om het samenleven tussen mensen met verschillende achtergronden vreedzaam te laten verlopen — en met succes, zo mag worden opgemerkt.

Toch zijn er ook in het oog springende verschillen tussen de twee politici. Buschkowsky omschrijft zichzelf expliciet als behorend tot de rechtervleugel van de SPD. Cohen heeft bij mijn weten nooit aangegeven of hij zich meer thuis voelt bij de sociaal-liberale of de linkervleugel van de Partij van de Arbeid. Hij laat zich niet gemakkelijk indelen. Wel is bekend dat Cohen 'gematigdheid' als politieke eigenschap zeer waardeert. Buschkowsky zet de verhoudingen binnen zijn partij juist graag op scherp. Linkse SPD'ers zou hij ooit hebben omschreven als 'naïeve wereldverbeteraars die als een smakelijk hapje dienen te worden verorberd' (ik citeer hier uit *Der Spiegel Online*, november 2004). Dat is een uitspraak die je Job Cohen niet gauw zult horen doen — iets wat zich wel voor een deel, maar niet helemaal laat verklaren door het feit dat het voor een benoemde burgemeester lastiger is om zich in interne partijdiscussies te mengen dan voor een gekozen ambtgenoot. Buschkowsky is in zijn partij slechts bij sommigen geliefd, terwijl (bijna) ieder lid van de Partij van de Arbeid van Job Cohen houdt.

De politieke opstelling van de twee mannen in het debat over de multiculturele samenleving en vooral de toon die zij bezigen markeert het grootste verschil tussen hen beiden. De burgemeester van Amsterdam ziet vooral heil in een strategie van 'confronteren', met de hier geldende normen als uitgangspunt. Polariseren acht hij ongewenst, want slechts bedoeld om verschillen te markeren. De burgemeester van Neukölln daarentegen heeft van polariseren op integratievlak een van zijn favoriete bezigheden gemaakt. Zo heeft hij het multiculturalisme, een 'politieke vinding van links', als mislukt bestempeld. Daarbij moet worden opgemerkt dat Buschkowsky, anders dan Cohen, het multiculturalisme als politieke ideologie nauwkeurig heeft be-

INTERVENTIE

studeerd en ontleed. Zoals blijkt uit de essaybundel *Binden* (Amsterdam: Prometheus, 2009) die onlangs van zijn hand verscheen, beschouwt Cohen het multiculturalisme als doorgedrongen tot in de haarvaten van de Amsterdamse samenleving, maar wat hij er precies onder verstaat heeft hij nooit op schrift gesteld. Dat is opvallend, want met begrippen als ‘binden’, ‘de boel bij elkaar houden’, ‘tolerantie’, ‘erbij horen’ en ‘dialoog’ deed hij dat wel. Waar Cohen spreekt over de multiculturele stad lijkt hij de divers samengestelde stad te bedoelen. Naar de mening van Buschkowsky is dat wat anders. De casuïstiek van wrijvingen tussen het multiculturalisme van ‘alles en iedereen is mooi en goed’ enerzijds en integratie en volwaardig Duits burgerschap anderzijds kent hij op zijn duimpje. Zijn naar verhouding strenge benadering lijkt mij zinvol en eerlijk.

Ten slotte: Job Cohen mag graag benoemen wat allemaal al is bereikt — de Amsterdamse tolerantie door de eeuwen heen, accenten op het positieve. Buschkowsky profileert zich vaak als onheilsprofeet, wijzend op de haperende integratie van migranten en hun oververtegenwoordiging in de criminaliteitscijfers. Twee sociaal-democratische burgemeesters met een gedeelde passie, met grotendeels dezelfde politieke prioriteiten, maar met verschillende maatschappelijke analyses en uiteenlopende strategieën voor het bereiken van hun politieke doelen. Dat ze beide succesvol zijn stemt hoopvol. Misschien hoeven we toch niet altijd te kiezen?

JOB VAN AMERONGEN

Politicooloog

Ouderen in het vizier: hoe vergrijst Nederland?

‘De toenemende lasten van de vergrijzing vormen het grootste financiële en ideologische probleem dat sociaal-democraten de komende jaren op de hoorns moeten nemen,’ concludeert **Flip de Kam** na een analyse van de kosten van AOW en gezondheidszorg.

Scherpe keuzes zijn onvermijdelijk.

Vergrijzing werpt vragen op over meer dan overheidsbeleid alleen, stellen **Krijn van Beek**, **Imrat Verhoeven**, **Martijn van der Steen** en **Femke Roosma**. Nodig zijn nieuwe perspectieven op ouderdom, arbeid en het contact tussen de generaties.

‘Ouderen laten zichzelf in een nieuw verdomhoekje generaliseren,’ schrijft **H.J.A. Hofland**. De jeugdcultuur zet de toon: ‘Vijftigplussers en veertigplussers, wantrouwenswaardige werknemers.’

Joop van Holsteyn onderzoekt de electorale macht van ouderen. In hun politieke opvattingen blijken zij even verdeeld te zijn als jongeren. Daar komt bij: ‘De tijd dat oude kiezers trouwe kiezers waren is voorbij.’



Ouderen in het vizier (1)

Vergrijzing: gevolgen voor de overheidsfinanciën

FLIP DE KAM

Nederlanders leven steeds langer. Door de toenemende levensverwachting, het lage geboortecijfer en een relatief beperkt jaarlijks migratiesaldo groeit het aandeel van senioren in de totale bevolking gestaag. Dit proces van vergrijzing is al enkele decennia gaande. Na 2010 raakt het in een stroomversnelling, met grote gevolgen voor uitgaven en ontvangsten van de collectieve sector. De stijgende levensverwachting wordt algemeen als een positieve ontwikkeling gewaardeerd. Zij heeft — evenals bijvoorbeeld de sterk gegroeide onderwijsdeelname en verkeersmobiliteit — als keerzijde dat het beroep op collectief gefinancierde voorzieningen toeneemt. In 2006 bracht het Centraal Planbureau de consequenties van de vergrijzing voor de overheidsfinanciën voor het laatst in kaart.¹ Deze exercitie van het CPB maakte aannemelijk, dat de bestaande belastingtarieven onvoldoende zijn om de huidige arrangementen van de verzorgingsstaat te blijven financieren. Dit maakt de overheidsfinanciën op den duur 'onhoudbaar'.²

10

Drie jaar geleden becijferde het planbureau het houdbaarheidstekort op omstreeks 2,5% van het bruto binnenlands product (bbp), bijna 15 miljard euro. De zware recessie, waar we nog middenin zitten, maakt het tekort groter. Vol-

gend jaar komt het CPB met een geactualiseerde vergrijzingsstudie. Met de nodige slagen om de arm valt te concluderen dat daarin een houdbaarheidstekort zal worden gepresenteerd in de orde van 5 à 6% van het bbp.³ Beleidsmakers beschikken over twee mogelijkheden om dit tekort stapsgewijs weg te werken. Zij kunnen de belastingen verhogen of zij moeten het mes zetten in collectief gefinancierde voorzieningen. Ook een combinatie van lastenverzwaringen en bezuinigingen is uiteraard mogelijk. Beide soorten ingrepen gaan politici moeilijk af. Blijven zij op hun handen zitten, dan escaleert het houdbaarheidstekort tot 7 à 8% van het bbp in 2040. Door uit te stellen wat uiteindelijk onvermijdelijk is, komen de lasten van noodzakelijke aanpassingen onevenredig terecht op de schouders van toekomstige generaties.

Tabel 1 maakt duidelijk dat met name de uitgaven voor de Algemene Ouderdomswet (AOW) en die voor de collectief gefinancierde zorg sterk zullen stijgen. Per definitie maken uitsluitend senioren aanspraak op een AOW-uitkering. Zij zijn bovendien grootgebruikers van zorgvoorzieningen. De tot 2040 verwachte oploep van de collectieve uitgaven kan dus voor een groot deel op het conto van de vergrijzing worden geschreven. Niet alleen de collectieve uitgaven, ook de ontvangsten van de overheid groeien. De wasende groep ouderen beschikt over steeds betere pensioenen, die de AOW-uitkering aanvullen. Hogere inkomens en bestedingen van ouderen

Over de auteur Flip de Kam is honorair hoogleraar Economie van de Publieke Sector aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Noot zie pagina 19

	2006	2020	2040	mutatie
• Collectieve uitgaven	47,8	49,3	55,0	+ 7,2
waarvan AOW	4,7	6,6	8,8	+ 4,1
gezondheidszorg	8,8	10,3	13,1	+ 4,3
• Collectieve lasten	46,1	48,1	50,0	+ 3,9
waarvan belastingen van ouderen	3,7	5,4	7,8	+ 4,1

Tabel 1 Overheidsfinanciën, 2006-2040 (% bbp). Bron: Centraal Planbureau

doen de belasting- en premieopbrengst tot 2040 met meer dan 4% van het bbp toenemen.

Sommigen stellen daarom dat de vergrijzing geen problemen voor de overheidsfinanciën oproept.⁴ De hogere uitgaven voor de AOW vallen immers weg tegen de extra door senioren opgebrachte belastingen. Mensen die zo redeneren, winkelen evenwel selectief in de cijfers van het planbureau. Ten onrechte laten zij de sterke stijging van de collectieve uitgaven voor de gezondheidszorg buiten beschouwing. De hogere belastinginkomsten, opgebracht door ouderen, kunnen niet exclusief worden aangewezen als dekking voor hun AOW-uitkering.

AANPAK HOUDBAARHEIDSTEKORT

Eén mogelijkheid om het houdbaarheidstekort aan te pakken, is toe te werken naar een structureel overschot op de begroting, zodat de staatschuld vermindert. Hierdoor drukken de rentelasten in afnemende mate op de rijksbegroting en komen bij een gelijkblijvende lastendruk meer middelen beschikbaar om vergrijzingsgevoelige regelingen in stand te houden. Precies om deze reden heeft het zittende kabinet bij zijn aantreden afgesproken te zullen mikken op een begrotingsoverschot van 1% van het bbp, te bereiken in 2011. De economische crisis maakt deze doelstelling onbereikbaar. Daarom heeft het kabinet afgelopen voorjaar een aanvullend ‘houdbaarheidspakket’ op de rails gezet. Dit telt op tot uiteindelijk 1,8% van het bbp.

Tabel 2 maakt duidelijk dat het kabinet hoofdzakelijk kiest voor aanvullende bezuinigingen en in veel mindere mate voor lastenverhoging.⁵ De omstreden verhoging van de AOW-leeftijd tot uiteindelijk 67 jaar (in 2026) levert de grootste bijdrage. De ingeplande ombuiging op de zorguitgaven is nog niet concreet ingevuld. De AOW-maatregel en de beoogde besparing op de zorguitgaven knopen direct aan bij de hoofdoorzaak van de voorziene stijging van de collectieve uitgaven, de vergrijzing. Een derde post, de doorwerking naar de verre toekomst van voor 2011 al ingeboekte bezuinigingen, is onzeker.⁶ Een groot deel van de PvdA-achterban maakte zich er dit najaar kwaad over dat de verhoging van de AOW-leeftijd niet is gekoppeld aan een beperking van de fiscale aftrek van hypotheekrente. Weinig partijgenoten beseffen

Tabel 2 Houdbaarheidspakket (% bbp)

AOW-leeftijd naar 67 jaar	0,7
Nog in te vullen bezuinigingen op de zorguitgaven	0,4
Verhoopte doorwerking van bezuinigingen in 2011	0,5
Belastingverzwaring voor eigenaar-bewoners van huizen met een waarde groter dan € 1 miljoen	0,2

Bron: Tweede Kamer, *Beleidsprogramma 2007-2011*

	1970	1980	1990	2000	2005	2008
Beschikbare AOW-uitkering ¹	860	1.270	1.165	1.190	1.230	1.290
Index (1980 = 100)	68	100	92	94	97	102

¹ Na premie ziektekostenverzekering en inclusief zorgtoeslag (in 2008).

Tabel 3 AOW-uitkering (in euro met de koopkracht van 2008)

Bron: C.A. de Kam, et al. (2008), *Overheidsfinanciën*, Groningen: Noordhoff, p. 158

dat bewoner-eigenaars van dure woningen met ingang van 2011 langs een andere weg, die beter past in het systeem van onze inkomstenbelasting, gaan bijdragen aan houdbare overheidsfinanciën: zij moeten een hoger belastbaar bedrag wegens woongenot bij hun inkomen tellen.

ALGEMENE OUDERDOMSWET:
PRIJS- EN VOLUMEBELEID

Afgezien van de uitvoeringskosten, zijn de totale uitgaven voor een sociale wet gelijk aan het aantal uitkeringsontvangers (volume) vermenigvuldigd met het bedrag van de gemiddelde uitkering (prijs). Om de stijging van de sociale uitgaven af te remmen, hebben opeenvolgende kabinetten sinds het begin van de jaren tachtig zowel prijs- als volumebeleid gevoerd. Bij de AOW is de enig mogelijke volumemaatregel — verhoging van de AOW-gerechtigde leeftijd — lang uitgesteld. Anders gezegd, bij het staatspensioen bleven de ingrepen beperkt tot prijsbeleid. Hoofddregel is dat het peil van de sociale uitkeringen tweemaal per jaar wordt aangepast aan de gemiddelde stijging van de

cao-lonen. In twaalf van de afgelopen 28 jaren is de koppeling evenwel niet of slechts gedeeltelijk toegepast. Het verlies aan koopkracht dat uitkeringsontvangers hierdoor leden is voor een deel gerepareerd via lastenverlichting. Tabel 3 laat zien dat de koopkracht van de AOW-uitkering (gehuwdenpensioen) door het gevoerde prijsbeleid, ondanks compensatiemaatregelen, eerst na ruim een kwarteeuw terug was op het eerder in 1980 bereikte piekniveau (1.270 euro per maand).

Sinds 1970 is het aantal 65-plussers met meer dan 1,1 miljoen uitkeringsjaren gegroeid. Ook het gebruik van verzekeringen tegen werkloosheid en arbeidsongeschiktheid nam aanvankelijk sterk toe. Rond het midden van de jaren tachtig moesten 100 economisch actieven bijna 80 uitkeringsontvangers onderhouden. Tabel 4 illustreert dat het sindsdien door kabinetten van uiteenlopende politieke snit gevoerde volumebeleid succes heeft gehad. De groei van het aantal uitkeringsontvangers zwakte af. Het aantal economisch actieven nam, mede onder invloed van de gunstige economische ontwikkeling, fors toe. Met name door de opkomst van

12

Tabel 4 Volume (aantal uitkeringsontvangers per 100 actieven). Bron: Centraal Planbureau

	1970	1980	1990	2000	2009
Uitkeringsontvangers < 65 jaar	15	30	39	30	25
Uitkeringsontvangers ≥ 65 jaar	27	33	38	36	40
Totaal	42	63	77	66	65

huishoudens met twee verdieners is de verhouding tussen het aantal uitkeringsontvangers en het aantal economisch actieven — zij vormen het draagvlak voor de sociale zekerheid — aanzienlijk verbeterd. Tussen 1980 en 2009 zijn de collectieve uitgaven voor sociale zekerheid gedaald van 19 tot 13% van het bbp (tabel 5).

Met een beroep op ervaringen uit het verleden menen sommigen dat de verdere groei van het aantal senioren geen bedreiging vormt voor de financiële houdbaarheid van het staatspensioen. Zij die zo redeneren, zien drie zaken over het hoofd. Ten eerste kon de AOW in de afgelopen dertig jaar financieel alleen worden gered dankzij het gevoerde prijsbeleid. Het gevolg is wel geweest dat de koopkracht van de uitkering anno nu amper groter is dan die aan het begin van de jaren tachtig. Ten tweede is de demografische ontwikkeling in de afgelopen drie decennia onvergelijkbaar met die in de aankomende dertig jaar. De vergrijzing raakt in een stroomversnelling wanneer vanaf 2010 de jaargangen van de naoorlogse babyboomgeneratie successievelijk met pensioen gaan. Ten slotte is er — gegeven de al hoge deelname aan betaalde arbeid — veel minder perspectief op een verdere toename van de arbeidsparticipatie. Anders dan in de afgelopen dertig jaar is er geen sprake van een aanwas van tweeverdieners, die de AOW kan sauveren.

In de komende decennia kan de koopkracht van de AOW-uitkering waarschijnlijk in de pas blijven bij de cao-lonen, mits het volume wordt aangepakt. Het kabinet heeft definitief gekozen voor het in twee stappen optrekken van de AOW-leeftijd van 65 tot 67 jaar, waarbij iedereen die is geboren vóór 1955 buiten schot blijft. De Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNv) acht deze ingreep zoals bekend onaanvaardbaar, omdat mensen uit lage inkomensgroepen vaak al op jonge leeftijd zijn gaan werken, dus langer AOW-premie hebben betaald dan afgestudeerden, terwijl zij als gevolg van hun lagere levensverwachting gemiddeld vijf jaar korter een AOW-uitkering zullen ontvangen. De FNv wenst de AOW-leeftijd op 65 jaar te handhaven

en wil de overheidsfinanciën beter houdbaar maken via lastenverzwaringen voor de hogere inkomensgroepen en door te bezuinigen op de investeringen in infrastructuur.⁷ De Socialistische Partij zit op dezelfde lijn.

Een belangrijke kanttekening bij het FNv-standpunt is dat de aanspraak op AOW geen verband houdt met in het verleden betaalde

Anders dan in de afgelopen dertig jaar is er geen sprake van een aanwas van tweeverdieners, die de AOW kan sauveren

AOW-premie. Anders was het niet mogelijk geweest in 1957 een uitkering toe te kennen aan senioren die nog nooit premie hadden betaald. In die zin doen argumenten die verband leggen tussen de periode waarin premie is betaald en de lengte van de uitkeringsduur, niet ter zake. Aan het alternatief uit de koker van de vakbeweging kleeft verder als bezwaar dat het bestaande potentieel voor lastenverzwaringen exclusief wordt aangesproken voor de toekomstige financiering van de AOW. Ook andere collectieve uitgaven zullen echter meer belastingmiddelen vergen, zoals die voor versterking van waterkeringen en de gezondheidszorg. Om dezelfde reden biedt fiscalisering — het geheel of voor een groter deel financieren van de AOW-uitgaven ten laste van de algemene middelen —, hoewel op andere gronden gewenst, geen duurzame oplossing.⁸

Het kabinet wenst een uitzondering te maken voor mensen die tijdens hun actieve periode ‘zwaar werk’ hebben gedaan. Zij mogen straks nog steeds met 65 jaar uittreden, zij het dat hun AOW-uitkering dan wordt gekort. Dit lijkt een onbegaanbare weg. Differentiatie van de AOW-leeftijd naar de zwaarte van vroeger uitgeoefende beroepen is praktisch onuitvoerbaar. Want welke beroepen mogen *objectief* gezien als zwaar gelden? Altijd wordt dan de stratenmaker of

bouwvakker ten tonele gevoerd. Maar jongeren zullen zulke fysieke arbeid vaak nog niet als belastend ervaren. Moet daarvoor dan worden gecorrigeerd? En hebben hoofdarbeiders het niet moeilijk? Heel wat onderwijsgeevenden zijn voor hun 65ste opgebrand. Met deze *subjectieve* beleving van werknemers kan al helemaal geen rekening worden gehouden. Over een lijst met zware beroepen valt dus niet eenvoudig overeenstemming te bereiken. Nog helemaal los van dit alles: er ontbreekt een sluitende registratie van alle door werknemers en zelfstandigen tijdens hun arbeidzame leven doorlopen beroepen.⁹

Deels om deze problemen te ontlopen, kiest GroenLinks voor een andere insteek. Die partij wenst de AOW-leeftijd in de zeer verre toekomst (vanaf 2056!) te koppelen aan het moment waarop veertig jaar is gewerkt. De minimum AOW-leeftijd wordt echter 63 jaar. Jongeren die met 16 jaar van school komen kunnen dus niet vanaf hun 56ste een beroep op de AOW doen, maar zij moeten nog altijd 47 jaar (nu: 49 jaar) wachten, totdat zij staatspensioen gaan ontvangen. Dit plan discrimineert tegen individuen die onbetaald, maar maatschappelijk uiterst nuttig werk doen. Denk aan het opvoeden van kinderen of het bieden van mantelzorg aan hoogbejaarde ouders.

Tijdens discussies op afdelingsvergaderingen van de PvdA zijn altijd wel voorstanders te vinden van een hier nog niet besproken alternatief: alleen AOW voor wie een laag inkomen heeft. Zo'n inkomensafhankelijk ouderdomspensioen was tussen 1947 en 1956 geregeld in de Noodwet Drees. Dit systeem stuitte destijds op veel maatschappelijke weerstand, omdat het een zware boete oplegde aan mensen die zelf (enige) besparingen als oudedagsvoorziening hadden gevormd: elke gulden eigen inkomen werd volledig gekort op de in huidige ogen schamele uitkering. De opluchting was daarom groot, toen in 1957 een inkomensafhankelijk pensioen werd ingevoerd.

Een variant waarbij de AOW-uitkering wordt verminderd bij eigen inkomsten en vermogen van ouderen, heeft veel weg van de Wet Werk en Bijstand (WWB). Hierbij verliest de AOW zijn karakter van volksverzekering. Hij kan in dat geval beter worden afgeschaft. Ouderen die niet beschikken over voldoende middelen van bestaan, doen voortaan een beroep op de bijstand. Om de spaarzin niet al te veel te ontmoedigen, valt te overwegen in de WWB eventueel een ruime vrijstellingsregeling voor ouderen met vermogen op te nemen. Bovendien zal fraudegevoelige regelgeving nodig zijn, om tegen te gaan

Tabel 5 Collectieve uitgaven (% bbb). Bron: Centraal Planbureau

	1960	1970	1980	1990	2000	2005	2010
14 Collectieve uitgaven	33	44	58	56	45	47	51
waarvan Openbaar bestuur	8	11	12	12	12	12	13
Onderwijs	4	6	7	6	5	5	6
Sociale zekerheid	7	12	19	17	11	11	13
Collectieve zorg	1	3	5	6	6	7	10
Overig	13	12	15	15	11	12	9
Aandeel zorg (in % van de totale collectieve uitgaven)	3	6	8	10	13	16	19

dat ouderen tijdig zoveel mogelijk vermogen overhevelen naar hun kinderen. Daarom heeft deze variant niet mijn voorkeur.

DE ZORGSECTOR ALS HOLLE BOLLE GIJS

Anders dan bij de uitgaven voor de AOW, is het moeilijk om de zorguitgaven uiteen te rafelen in een volume- en een prijscomponent. De kwaliteit van het zorgaanbod verbetert door de introductie van nieuwe medicijnen en minder belastende operatietechnieken, door verbouwingen opdat iedereen die verblijft in een verpleeginrichting over een eigen kamer kan beschikken, en zo meer. Statistisch komen deze kwaliteitsverbeteringen voor een groot deel in de prijscomponent terecht.

Hoe het ook zij, sinds jaar en dag groeien de collectief gefinancierde zorguitgaven sneller dan het bbp. Voor deze uitgavengroei bestaat een tweeledige verklaring. Ten eerste wordt de zorgsector in verhouding ruim bedeed, wanneer regeringspartijen bij de formatie van een nieuw kabinet afspraken maken over de budgettaire ruimte die beschikbaar is voor de financiering van uiteenlopende collectieve voorzieningen. Zo is bij de kabinetsformatie in 2007 voor de zorgsector een jaarlijkse volumegroei van 2,8% afgesproken.¹⁰ Merk overigens op dat de al gerealiseerde en nog verwachte stijging van de zorguitgaven slechts voor een deel aan de vergrijzing valt toe te schrijven!¹¹ Ten tweede worden — in strijd met de begrotingsregels — overschrijdingen van het bij de kabinetsformatie afgesproken zorgbudget in de praktijk slechts voor een deel gecompenseerd. De vijf kabinetten die tussen 1994 en 2007 aan het bewind waren hebben overschrijdingen van het kader voor de zorguitgaven geaccepteerd, die cumulatief opliepen tot bijna 7 miljard euro.¹²

Volledige compensatie van deze overschrijdingen was mogelijk geweest door ingrijpendere bezuinigingsmaatregelen te treffen, bijvoorbeeld door het budget voor de ziekenhuizen en medisch specialisten of voor de verpleeghuizen te korten. Een andere mogelijkheid is het bud-

get in stand laten, maar de eigen bijdragen van zorggebruikers verhogen. Een laatste manier om overschrijdingen te compenseren is sommige voorzieningen niet langer collectief te financieren, door bepaalde behandelingen uit de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ) of de Zorgverzekeringswet (Zvw) te lichten.

Politieke huiver verklaart waarom het uitgavenkader voor de zorg keer op keer wordt geschonden

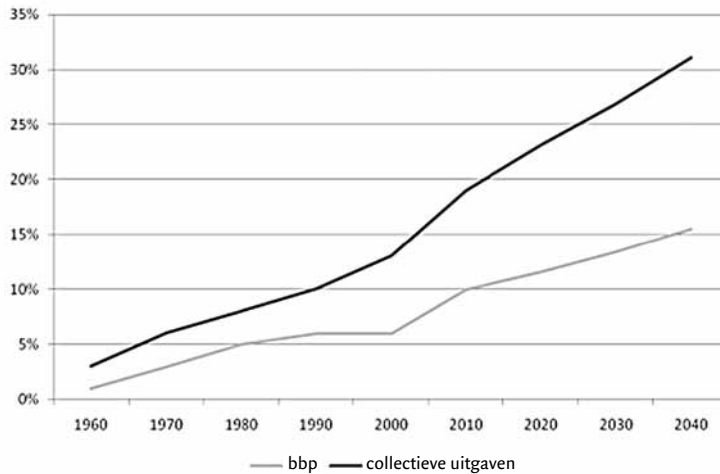
Burgers dienen deze dan voortaan zelf te betalen of zich daarvoor privé aanvullend te verzekeren.

Alle drie soorten ingrepen liggen politiek gevoelig. Bezuinigingen kunnen leiden tot wachtlijsten. Eigen bijdragen treffen lagere inkomens in verhouding het zwaarst. Zorgverzekeraars mogen gegadigden voor een aanvullende verzekering weigeren; ze hebben geen acceptatieplicht. Uit het basispakket van de Zvw verwijderde voorzieningen kunnen voor een deel van de bevolking dus door selectie van zorgverzekeraars of om financiële redenen onbereikbaar worden. Gezien deze effecten blijken politieke partijen in de praktijk uiterst terughoudend te zijn bij hun steun voor maatregelen die beogen overschrijdingen van het budgettaire kader voor de zorguitgaven te redresseren. Deze politieke huiver verklaart waarom het uitgavenkader voor de zorg in de praktijk keer op keer wordt geschonden, ondanks de stapsgewijze verruiming van het zorgbudget.

15

ZORGEN OM DE ZORGQUOTE

De omvang van de collectieve sector pleegt te worden benaderd door de collectieve uitgaven te relateren aan het bbp. Van 1960 tot 1983 is de uitgavenquote bijna verdubbeld: deze steeg van 33 tot 63% van het bbp. Het collectievelastenpeil liep op tot 45% van het bbp. Ondanks rijkelijk vloeiende aardgasbaten schoot het begrotingstekort



Figuur 1 Zorguitgaven (in % bbp en in % van de collectieve uitgaven; na 2005 schattingen)
 Bron: C.A. de Kam, 'Zorguitgaven verdrücken overige collectieve uitgaven', in: *Economisch Statistische Berichten* 94 (4561), 29 mei 2009, p. 328

omhoog. Het hoge lastenpeil en exploderende rentelasten bedreigden economie en overheidsfinanciën.¹³ Daarop ging het roer om. In de daarop volgende vijftien jaar liep de uitgavenquote terug tot omstreeks 45% van het bbp. Enerzijds was er sprake van een tellereffect. Te beginnen met het kabinet Lubbers-I (1982–1986) werd de voordien bijkans ongebreidelde expansie van de collectieve sector afgeremd. Anderzijds profiteerden beleidsmakers van het noemereffect. Doordat een aantal jaren sprake was van forse economische groei zakte de quote, ook al stegen de collectieve uitgaven gestaag. In het eerste decennium van deze eeuw bleef de uitgavenquote tot en met vorig jaar min of meer stabiel. Dit jaar en komend jaar vliegt hij met bijna 7%-punten omhoog, naar 51% van het bbp. Het noemereffect werkt nu in tegengestelde richting.

In 1960 beliepen de collectief gefinancierde zorguitgaven slechts 1% van het bbp. Komend jaar staat de zorgquote op 10% van het bbp. Het aandeel van de collectieve zorguitgaven in de totale collectieve uitgaven nam in goede en slechte tijden vrijwel voortdurend toe. Het is sinds 1980

ruimschoots verdubbeld van 8 tot 19% (tabel 5). De zorguitgaven verdrongen dus in toenemende mate de uitgaven voor andere collectieve voorzieningen. Aan dit verdringingsproces van andere overheidsuitgaven zijn grenzen gesteld, die steeds dichterbij komen. Ook voor de financiering van andere essentiële overheidstaken — zoals openbaar bestuur, zeeweringen, politie, onderwijs en sociale uitkeringen — moeten immers de nodige middelen beschikbaar blijven, zonder dat het peil van de collectieve lasten eindeloos kan worden opgeschroefd.

Op de lange termijn staan de zorguitgaven onder blijvende opwaartse druk, als gevolg van de vergrijzing van de bevolking, het groeiende aantal chronisch zieken, dure technologische innovaties, steeds hogere verwachtingen van zorgconsumenten en de monetarisering van een deel van de mantelzorg.¹⁴ De zorguitgaven dreigen extra op te lopen, doordat de productiviteit in de arbeidsintensieve zorgsector achterblijft bij die in grote delen van de marktsector. Omdat de lonen in de zorgsector concurrerend moeten blijven, neemt de kostprijs per eenheid zorg snel

ler toe dan de kostprijs per eenheid product in de industrie en grote delen van de commerciële dienstverlening. Dit effect werd voor het eerst geanalyseerd door de Amerikaanse econoom Baumol en speelt de zorgsector in hoge mate parten.

Vorig jaar heeft het kabinet aan de Raad voor de Volksgezondheid en Zorg (rvz) advies gevraagd over mogelijkheden voor een beheerste uitgavenontwikkeling. In het uitgebrachte advies kiest de rvz als uitgangspunt dat de reële zorguitgaven ten hoogste tweemaal zo snel mogen groeien als de totale economie.¹⁵ Dit lijkt een tegendraads advies, maar zonder maatregelen stijgen de zorguitgaven waarschijnlijk nog (aanzienlijk) sneller. Toch heeft het door de Raad gekozen vertrekpunt verre gaande consequenties. Neem aan dat het bbp trendmatig groeit met 1,5% per jaar. In de visie van de rvz zouden de reële zorguitgaven dan met 3% per jaar mogen stijgen, net iets meer dan de jaarlijkse groei met 2,8% waarvan het vierde kabinet-Balkenende uitgaat. Bij deze aannamen loopt de zorgquote, die nu 10% van het bbp bedraagt, tot 2040 op naar 15,5% van het bbp. Aangenomen dat het beslag vanuit de collectieve sector stabiel blijft op ongeveer de helft van het nationaal inkomen, loopt het aandeel van de zorguitgaven in de totale collectieve uitgaven (nu 19%) dan op tot 31% (figuur

In 1960 stond de zorgquote op één procent van het bbp, in 2010 wordt dat tien procent

1). Om deze groei volledig te accommoderen, zouden andere collectieve uitgaven samen met 5,5%-punt van het bbp moeten dalen. In prijzen van 2009 gaat het om 32 miljard euro. Dat staat gelijk aan het totale uitgavenbedrag dat in de rijksbegroting voor 2009 wordt uitgetrokken voor de ministeries van Algemene Zaken, Justitie, Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Defensie, Economische Zaken, Landbouw,

Natuur en Voedselkwaliteit, en Jeugd en Gezin. Het is moeilijk voorstelbaar dat al deze departementen in 2040 zijn opgeheven en hun taken zijn vervallen, om daarmee voldoende budgettaire ruimte vrij te maken voor de uitdijende collectieve zorguitgaven.

Om te voorkomen dat de oploop van de zorguitgaven de overige collectieve uitgaven te veel in de verdrukking brengt, zijn er drie beleidsopties. Ten eerste kan worden berust in een sterke stijging van de premies voor de awbz en de Zvw. Deze premies worden tot de collectieve lasten gerekend, omdat het gaat om gedwongen betalingen aan de overheid en de zorgverzekeraars, waarvan de hoogte geen verband houdt met de schadekans. De oploop van de collectieve lasten met 5 tot 6% van het bbp zou vrijwel volledig ten laste van de factor arbeid komen.¹⁶ Op de lange termijn nemen de spanningen op de arbeidsmarkt door de demografische ontwikkeling toe. De kans dat werkenden erin slagen de stijgende zorgpremies af te wentelen ten koste van de winsten is daarmee groot. De ervaringen uit de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw laten zien, welke schadelijke gevolgen afwenteling van collectieve lasten voor de Nederlandse economie kan hebben.

De tweede optie voor beleidsmakers is dat zij drastisch ingrijpen bij de collectieve financiering van de zorguitgaven, om zodoende bij een gelijkblijvend lastenpeil de overige categorieën collectieve uitgaven te sauveren. Politici zullen de hiervoor noodzakelijke daadkracht moeilijk kunnen opbrengen. Hun bestaande huiver voor krachtige ingrepen zal nog toenemen, naarmate een vergrijzend electoraat bij periodieke verkiezingen van de leden van de Staten-Generaal een steeds explicietere voorkeur voor zorgvoorzieningen articuleert.

De derde optie, het lastenpeil gelijk houden en de zorguitgaven onbeheerst laten stijgen — anders gezegd: berusten in een toenemend begrotingstekort — drijft de overheidsschuld en de rentelasten op den duur torenhoog op. Daarmee vormt deze optie een rechtstreekse bedreiging voor de houdbaarheid van de overheidsfinanciën.

ENKELE CONCLUSIES

De economische crisis zet de houdbaarheid van de overheidsfinanciën, al in het geding door de vergrijzing, op scherp. Het Centraal Planbureau veronderstelt bij de becijfering van het houdbaarheidstekort dat elke jaargang in beginsel eenzelfde nettoprofijs van de overheid heeft. Dit uitgangspunt wordt wel betwist. De welvaart per hoofd van de bevolking neemt in de loop van de tijd toe. Latere generaties zouden dus in verhouding met minder profijt toe kunnen. Deze redenering miskent dat — gelijk op met de welvaart — ook de behoeften toenemen, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de groeiende vraag naar gezondheidszorg. Zij die menen dat toekomstige jaargangen netto in verhouding minder van de overheid hoeven te profiteren, verschuiven onvermijdelijke lastenverzwaringen en bezuinigingen slechts naar de toekomst. Zo'n aanpak lijkt mij in strijd met de solidariteit die tussen opeenvolgende jaargangen van de bevolking past. Mijns inziens staat daarom buiten kijf dat de PvdA zich moet bezinnen op een te voeren strategie van onvermijdelijke bezuinigingen en lastenverzwaringen, om aan de zich aftekenende budgettaire uitdaging het hoofd te bieden.

18 Het zittende kabinet legt de nadruk op bezuinigingsmaatregelen. Bij het staatspensioen — een icoon van de sociaal-democratie — zijn kiezers en achterban verrast door de voorgestelde verhoging van de AOW-leeftijd, een maatregel die ontbrak in het laatste verkiezingsprogramma van de PvdA. Deze ingreep is mijns inziens onvermijdelijk met het oog op de nog steeds stijgende levensverwachting, en dat ondanks de invoering van een variant van de 'Bosbelasting' met ingang van 2011.¹⁷ Het alternatief is een collectieve-uitgavenquote die oploopt tot (ver) boven de 50% van het bbp. Om te voorkomen dat tekort en schuld van de overheid exploderen, moet het collectievelastenpeil dan in een nog hoger tempo mee omhoog. Het verleden leert dat zo'n lastenstijging schadelijke gevolgen voor de economie heeft.¹⁸

De zich aftekenende stijging van de collectief gefinancierde zorguitgaven, die overigens zeker niet uitsluitend aan de vergrijzing valt toe te schrijven, vormt een nog groter budgettaire probleem dan de oploop van de AOW-uitgaven. De PvdA heeft nog geen begin van een antwoord, via welke combinatie van maatregelen de hiermee samenhangende aanslag op de houdbaarheid van de overheidsfinanciën valt te pareren. Aan lastenverzwaringen valt niet te ontkomen. Dit betekent al een trendbreuk: ons laatste verkiezingsprogramma beloofde de kiezers dat de lastendruk gelijk zou blijven.¹⁹ Evengoed lijken daarnaast insnijpende bezuinigingen op diverse beleidsterreinen onvermijdelijk te zijn, om te voorkomen dat de zorguitgaven andere collectieve uitgaven gaan verstikken.

De PvdA moet zich bezinnen op een strategie van onvermijdelijke bezuinigingen en lastenverzwaringen

Het is van belang de hiermee verband houdende solidariteitsdiscussie niet te ontlopen. Moeten kinderen bijvoorbeeld niet gaan meebetalen aan de verzorging en verpleging van hun ouders? Doelmatiger werken en verbetering van de productiviteit in de zorgsector — wellicht gestimuleerd door geregisseerde marktwerking — zijn onvoldoende panacee.

Met het oog op de gevolgen van de vergrijzing voor de (collectieve) zorguitgaven is een fundamentele heroverweging van de overheidsfinanciën aan de orde. Twee van de twintig met het oog hierop door het kabinet ingestelde werkgroepen gaan zoeken naar een variant, waarmee 20% valt te bezuinigen op de collectieve uitgaven voor *cure* (genezing) en *care* (verzorging). Wanneer de rapporten van deze werkgroepen in het tweede kwartaal van 2010 op tafel liggen, dient daarover in de partij een

breed debat te worden gevoerd. De stijging van de zorguitgaven valt niet los te koppelen van de hogere uitgaven voor de AOW. De toenemende lasten van de vergrijzing vormen het grootste financiële en ideologische probleem dat sociaal-democraten de komende jaren op de hoorns

moeten nemen. Kern van de zaak is concreet invulling te geven aan intergenerationale solidariteit, zodanig dat partijgenoten en kiezers daarin twee uitgangspunten van de sociaal-democratie herkennen: solidariteit, ook tussen generaties, en soliditeit van de overheidsfinanciën.

- Noten
- 1 Centraal Planbureau (2006), *Ageing and the sustainability of Dutch public finances*, Den Haag: CPB.
 - 2 In de definitie van het Centraal Planbureau betekent 'houdbaar' dat collectief gefinancierde voorzieningen ook in de toekomst kunnen meegroeien met de welvaart, zonder dat de collectieve lasten omhoog hoeven. De CPB-berekeningen zijn vatbaar voor technische kritiek; zie B. Jacobs (2009), 'Politieke economie en methodologie van vergrijzingssommen', *Tijdschrift voor Overheidsfinanciën*, 41(4), p. 199-218. Het planbureau overschat bijvoorbeeld de toekomstige uitgaven voor de AOW, doordat het uitgaat van uitkeringen die meegroeien met de welvaart, in plaats van dat de uitkeringen de cao-lonen volgen. Het CPB onderschat daarentegen de groei van de zorguitgaven, doordat het geen rekening houdt met de achterblijvende productiviteit in de zorgsector ('Baumol-effect'). Op het door het CPB gekozen uitgangspunt dat elke jaargang in verhouding evenveel net-toprofiert van de overheid moet genieten, is eveneens kritiek geleverd; zie: B. de Vries (2006), 'Heeft Nederland een serieus vergrijzingsprobleem?', *Tijdschrift voor Overheidsfinanciën*, 38(2), p. 118-120.
 - 3 B. Jacobs (2009), op. cit., p. 203.
 - 4 Bijvoorbeeld door Marcel van Dam (2009), *Niemandsland. Biografie van een ideaal*, Amsterdam: De Bezige Bij, p. 203.
 - 5 *Beleidsprogramma 2007-2011*, Tweede Kamer, vergaderjaar 2008-2009, 31 070, nr. 24, p. 13.
 - 6 Het kabinet denkt meer dan 3 miljard euro te kunnen vrijspelen, als uitvloeisel van een voor 2010 en 2011 veronderstelde nullijn voor de cao-lonen. Deze veronderstelling is gebaseerd op drijfzand. Ondanks de crisis komen werkgevers en werknemers in veel bedrijfstakken nog steeds beperkte verhogingen van de nominale lonen overeen. Blijft de koppeling van de arbeidsvoorwaarden van het overheidspersoneel en van de sociale uitkeringen aan de cao-lonen in stand, dan laten zich nu al (omvangrijke) tegenvalers voorspellen.
 - 7 Federatie Nederlandse Vakbeweging (2009), *Samen werken voor de AOW* (2^e herziene druk), Amsterdam: FNV, p. 17-24.
 - 8 Belangrijk pluspunt van fiscalisering is dat de AOW sterker naar draagkracht wordt gefinancierd. AOW-premie wordt thans alleen geheven over de eerste 32.127 euro van het inkomen, terwijl voor 65-plussers een vrijstelling geldt. Bij financiering uit de algemene middelen betalen alle contribuabelen op basis van inkomen, vermogen en bestedingen mee. Overigens wordt de AOW sluipenderwijs gefiscaliseerd. Het AOW-premiepercentage is sinds 1997 bevroren. Hierdoor ontstaan toenemende tekorten in het Algemeen Ouderdomsfonds, die worden afgedekt door steeds grotere bijdragen ten laste van de rijksbegroting. Komend jaar bedraagt die rijksbijdrage al meer dan 10 miljard euro. Dat is gelijk aan een derde van de AOW-uitgaven. In de aanloop naar de Kamerverkiezingen in het najaar van 2006 verspeelde de PvdA bij het electoraat veel krediet met het voorstel voor een (uiterst bescheiden) extra heffing voor 65-plussers, die naast de AOW een aanvullend (pensioen)inkomen van ten minste 18.000 euro genieten (de 'Bosbelasting'). Die maatregel — een heel klein stapje richting fiscalisering — is vanaf komend jaar langs andere weg van kracht (zie noot 17). De fiscalisering verloopt evenwel veel sneller via de toenemende rijksbijdrage aan de financiering van de AOW.
 - 9 Wie niet tot 67 jaar kunnen doorwerken, maken ook in de toekomst aanspraak op een (in veel gevallen hogere) uitkering wegens arbeidsongeschiktheid of werkloosheid. Met dit 'uitverdieneffect' van hogere ww- en wao/WIA-uitkeringen heeft het CPB rekening gehouden bij de becijfering van de houdbaarheidsbijdrage van de AOW-maatregel.

- 10 Raad voor de Volksgezondheid en Zorg (2008), *Uitgavenbeheer in de gezondheidszorg*, Den Haag: RVZ, p. 125.
- 11 De verklaring voor de sterke uitgavenstijging is te vinden aan zowel de vraagkant als de aanbodkant van markten voor gezondheidszorg. Afgezien van de vergrijzing stimuleert de stijgende welvaart de vraag naar zorg. Naarmate mensen meer te besteden hebben, willen zij een groter deel van hun budget aan zorgdiensten uitgeven. Verder is sprake van voortschrijdende medicalisering van het bestaan. Steeds meer klachten en problemen worden gezien als een karwei voor medische hulpverleners. Daarbij komt dat consumenten aan het zorgaanbod steeds hogere eisen stellen. Ten slotte wordt de vraag nauwelijks afgeremd door eigen bijdragen van zorggebruikers, die in Nederland weinig voorstellen. Aan de aanbodkant van de zorgmarkt drijven technisch geavanceerde apparatuur en nieuwe medicijnen de kostprijs van de zorg op. Zorgaanbieders hebben een informatievoorsprong en kunnen hierdoor tot op zekere hoogte hun eigen omzet bepalen. Ten slotte is het een ervaringsfeit dat de productiviteit in de zorgsector maar weinig toeneemt. De lonen stijgen evenwel even snel als in de rest van de economie. Hierdoor neemt de kostprijs per eenheid zorg in verhouding toe.
- 12 C.A. de Kam (2009), 'Zorguitgaven verdrücken overige collectieve uitgaven', *Economisch Statistische Berichten*, 94 (4561), p. 327.
- 13 A. H. E. M. Wellink (1987), De ontwikkeling in de jaren zeventig en tachtig en enkele daaruit te trekken lessen, in: A. Knoester (red.), *Lessen uit het verleden*, Leiden/Antwerpen: Stenfert Kroese, p. 333-363.
- 14 Het begrip mantelzorg doelt op zorg die vroeger om niet werd verleend door de mantel van familieleden, buren en kennissen en die nu in toenemende mate tegen een (collectief gefinancierde) geldelijke vergoeding wordt gegeven. Zo kunnen zorgbehoevenden een persoonsgebonden budget claimen om zelf zorg in te kopen, ook bij hun buren.
- 15 Raad voor de Volksgezondheid en Zorg, op. cit., p. 75.
- 16 De reden is dat werkgevers verplicht zijn om hun werknemers te compenseren voor de stijgende procentuele Zvw-premie. Gezinnen dragen de inkomensafhankelijke premie voor de AWBZ en de Zvw af over hun inkomen uit werk en eigen woning, niet over inkomsten uit vermogen.
- 17 Vanaf 2010 vallen 65-plussers eerder in de derde schijf van het tarief van de inkomensheffing dan de overige belastingplichtigen, waardoor de AOW-premie-vrijstelling — alleen van toepassing op inkomen dat valt in de eerste en de tweede tariefschijf — in betekenis vermindert.
- 18 Private betalingen van zorgconsumenten — zo is hier de veronderstelling — worden minder snel afgewenteld dan collectieve lasten, omdat in het eerste geval — anders dan bij de socialeziektekostenverzekering — de betaling direct verband houdt met de verkregen tegenprestatie.
- 19 Flip de Kam (2007), *Wie betaalt de staat?*, Amsterdam: Mets & Schilt/Wiardi Beckman Stichting, p. 71.

Anders gaan denken over ouderdom

KRIJN VAN BEEK, IMRAT VERHOEVEN, MARTIJN VAN DER STEEN & FEMKE ROOSMA

Het kabinet heeft met zijn voornemen de pensioengerechtigde leeftijd te verschuiven een dappere stap gezet richting houdbare overheidsfinanciën. Het beeld dat het kabinet hiermee 'iets aan de vergrijzing heeft gedaan' klopt alleen niet. Inderdaad, de AOW-leeftijd heeft veel van doen met 'ouderen' en levert (misschien) ook extra begrotingsruimte op in de tijd dat de vergrijzing zich voordoet. Maar vergrijzing gaat over iets anders. Vergrijzing gaat over een samenleving waarin meer mensen langer leven, over een samenleving waarin de variatie in kwaliteiten en talenten van oudere mensen toeneemt. De uitdaging van de vergrijzing schuilt in het ontwikkelen van arrangementen die de leefstijlen en behoeften van de toekomst optimaal ondersteunen.

De demografische trends zijn relatief eenvoudig: mensen leven langer en binnenkort gaat de babyboomgeneratie met pensioen. Kortom, het aantal ouderen in onze samenleving stijgt. Het werkelijke probleem van deze demografische ontwikkelingen, datgene wat we doorgaans

in het gesprek over 'vergrijzing' bedoelen, is de disbalans tussen enerzijds de huidige instituties en anderzijds de toekomstige bevolkings-samenstelling en de leefstijlen die daarmee samenhangen. Instituties vatten we hier breed op, als 'gedeelde manieren van denken, doen en voelen'.¹ Het gaat dus niet alleen om overheidsbeleid, maar ook om gangbare opvattingen over 'ouderen', manieren van omgang met ouderen op de werkvloer en de manier waarop generaties elkaar ontmoeten (of niet).

In het overheidsbeleid inzake vergrijzing ligt de nadruk volledig op de vaststelling van gemiddelden in leeftijdsontwikkeling en samenstelling van de bevolking. Dit beleid construeert grote gemeenschappelijke mallen waardoor alle delen van de huidige en toekomstige cohorten worden geperst. Deze focus op gemiddelden heeft drie nadelen.

Ten eerste is door de dwang van de gemiddelden een totale fixatie op een willekeurig scharnierpunt in het leven ontstaan. Bij '65' zijn mensen 'oud'. De politieke discussie over de AOW-leeftijd heeft deze gedachte alleen maar versterkt: aan de vijfenzestigste verjaardag wordt de gehele levensloop opgehangen. Elk jaar later stoppen met werken voelt als verlies, elke dag eerder als winst. Die winst kan collectief behaald worden, maar ook individueel, zoals de spotjes voor het 'Zwitserlevengevoel' ons laten zien. Het uniforme draaipunt is verworden tot een rare en soms ronduit discriminerende

21

Over de auteurs Krijn van Beek is directeur van Denktank 2100. Imrat Verhoeven is onderzoeker aan de Universiteit van Amsterdam. Martijn van der Steen is co-decaan van de Nederlandse School voor Openbaar Bestuur (NSOB). Femke Roosma is student sociale wetenschappen aan de Universiteit van Amsterdam en onderzoeksassistent bij Denktank 2100.

Noten zie pagina 26

barrière. De variatie in levensduur neemt toe en loopt bovendien parallel aan een groeiende variatie in gezondheid. Zo leven hoger opgeleiden langer dan lager opgeleiden en is er geen reden om te geloven dat die trend zal omslaan.² Zo'n twintig procent van de bevolking overlijdt voor z'n vijftenzestigste, terwijl circa dertig procent ouder wordt dan vijftachtig — voor hen krijgt dat ijkpunt dus een heel andere betekenis.³ De paradox van de fixatie op vijftenzestig is dat die scherpe afbakening weliswaar eerlijk lijkt, maar

Het uniforme draaipunt '65' is verworden tot een rare en soms ronduit discriminerende barrière

in werkelijkheid voor ongelijkheid en discriminatie zorgt — een ongelijkheid die bovendien de indeling van het hele leven is gaan domineren.

Ten tweede voedt de focus op het gemiddelde de neiging om alle ouderen over een kam te scheuren. De voorbeelden zijn legio, recent weer in een merkwaardig opiniestuk van leraar en publicist Ton van Haperen in *NRC Handelsblad*, waarin hij betoogt dat leraren boven de zestig geen contact met kinderen meer kunnen maken.⁴ Voor de zestigste verjaardag kan dat kennelijk wel, maar daarna is het afgelopen. Deze redenering zou niet zo veel uitmaken als Van Harperen een eenzame zonderling zou zijn. Helaas is zijn veronderstelling representatief voor een belangrijk deel van onze cultuur én van het overheidsbeleid. Leeftijd is en blijft een veel gehanteerd criterium voor scheiding en verdeling, waarbij geen rekening wordt gehouden met kwaliteiten en vermogens van de personen in kwestie.

Ten derde verbloemen de overzichtelijkheid van de demografie en de betovering van het getal vijftenzestig dat we niet weten wat ouder worden inhoudt. We weten hoe onze ouders en grootouders oud werden en hoe ze zich nu gedragen, maar de geschiedenis laat zien dat iedere naoorlogse generatie in activiteit en

gezondheid de voorgaande generaties ruimschoots overtreft. Onderzoek dat uitwijst dat de gemiddelde hardloopsnelheid afneemt met de leeftijd en dat laat zien dat het gemiddelde IQ daalt vanaf een jaar of twintig, toont slechts een deel van het verhaal.⁵ Voor het verlies aan snelheid, kracht of IQ komt iets in de plaats. Onderzoek wijst bijvoorbeeld uit dat mensen op latere leeftijd meer intermenselijke vaardigheden ontwikkelen en een grotere capaciteit voor het doorzien van oncalculeerbare complexiteit. De piek in de ontwikkeling van deze op EQ gebaseerde vaardigheden ligt pas tussen de zestig en tachtig.⁶ Het dominante beeld dat mensen met hun leeftijd steeds minder capabel worden, in *NRC Handelsblad* onlangs nog geduid als een 'grijze plaag',⁷ behoeft dus bijstelling.

Kortom, de nadruk op gemiddelden maakt een karikatuur van de ouderdom.⁸ Hiermee worden de cruciale vragen verhuld, waar de demografische ontwikkeling ons voor stelt: wat voor soort samenleving willen we eigenlijk zijn als een kwart van de bevolking ouder is dan vijftenzestig jaar? En hoe komen we daar?⁹

MEER LEVEN

De huidige denkschema's over ouderdom benadrukken vooral het verlies aan spierkracht en cognitieve vaardigheden, wat leidt tot sombere uitspraken over afnemende opbrengsten en stijgende 'kosten' als gevolg van veroudering. Hiermee doen we ouderen als mensen (hun kwaliteiten) en als burgers (hun reële en potentiële bijdrage aan de samenleving) ernstig tekort. De vijftenzestig vormt het ijkpunt voor een hele reeks nauw verbonden regelingen en afspraken, die maakt dat de heel actieve levensfase vóór de vijftenzestigste verjaardag voltooid moet zijn. Zo is een race naar de vijftenzestig ontstaan die in elk van de verschillende levensfasen grote consequenties heeft voor arbeid, zorg en deelname aan maatschappelijke verbanden. Vrijwel alles wat we als 'productief' zien moet in de jaren voor de vijftenzestigste verjaardag plaatsvinden, omdat daarna de

‘onproductieve levensfase’ begint. Gezien de gezondheidstoestand en levenshouding van velen is deze aanname volstrekt bizar. Voor een toenemend aantal mensen nu — en zeker in de komende decennia — geldt dat zij, volgens de conservatieve schattingen, na hun vijftenzestig-

Ongelukkige beeldvorming ontnemt het zicht op wat ouderen en jongeren elkaar te bieden hebben

ste nog ongeveer twintig gezonde levensjaren voor de boeg hebben. De huidige instituties zijn terug te voeren op het idee dat er in die tijd ‘niets’ gebeurt. Het is zelfs zo dat iedere werknemer op zijn of haar vijftenzestigste zonder meer kan worden ontslagen. Doordat deze twintig gezonde levensjaren in de arrangementen rond de levensopbouw worden genegeerd, is er sprake van economische en maatschappelijke onderbenutting van menselijk kapitaal en van discriminatie van mensen boven de vijftenzestig jaar die zich nog lang niet oud voelen en die nog lang niet onproductief zijn.

Deze onderbenutting wordt versterkt door de houdgreep waarin belangengroepen elkaar hebben genomen. Het gevecht rond verworven rechten zal de komende jaren nog veel intensiever worden als belangengroepen en de politiek niet bereid zijn om hun blik op de veranderingen in de samenleving te verbreden. De onderbenutting wordt bovendien in stand gehouden door onbegrip tussen de generaties. Buiten feestjes in de familie vinden er weinig ontmoetingen plaats tussen ouderen en jongeren. Het gevolg is wederzijds gemopper en onnodige polarisatie. Ongelukkige beeldvorming ontnemt het zicht op wat ouderen en jongeren elkaar te bieden hebben. Gebrek aan inzicht in elkaars sterke kanten belemmert de ontwikkeling van burgerschap. Juist in een samenleving waarin mensen langer en in goede gezondheid leven, is het een

gedeelde verantwoordelijkheid van alle generaties om aan die samenleving vorm te geven.

De oplossing voor deze problemen ligt in het verbreden van het perspectief op de veranderde samenstelling van de samenleving. Wanneer we latere levensjaren zinvoller willen invullen, moeten we al in de vroege levensfasen de ruimte creëren waarin mensen hun levensloop kunnen bijsturen en nieuwe kwaliteiten en talenten kunnen ontwikkelen die passen bij een tweede levensfase. Dat vereist naast een mentaliteitsverandering en perspectiefwisseling een doordachte strategie. Hierin ligt een gezamenlijke uitdaging besloten die alle generaties aangaat. Als we van langer leven ‘meer leven’ willen maken, dan zullen we randvoorwaarden moeten ontwikkelen die ondersteunen dat we een heel leven lang de dingen kunnen doen die we nu zo netjes in verschillende levensfasen hebben opgehokt: leren, werken, zorgen, recreëren en uitrusten.

VIJF ACTIELIJNEN

Hiervoor hebben we al een paar losse elementen aangeduid van een strategie gericht op het bereiken van ‘meer leven’. Wij zien als concrete invulling van die strategie vijf actielijnen.

De eerste actielijn is dat de uniforme slagboom van vijftenzestig jaar wordt ontmanteld. De willekeurige verjaardag als uniform draaipunt in ieders leven staat elke vernieuwing in de weg. Zo ontstaat ‘meer’ tijd om een nieuw pad in te slaan, om nieuwe horizons te verkennen en om ondernemingszin beloofd te krijgen in welke vorm dan ook. We noemen drie opties voor ontmanteling van ‘de 65’. Maak ten eerste ontslag wegens enige verjaardag onmogelijk, om aldus de waterscheiding tussen werkenden en gepensioneerden zijn juridische grondslag te ontnemen. Hernoem de AOW — ten tweede — tot een basisinkomen.¹⁰ Koppel de regeling, met andere woorden, in symbolische zin los van het label ‘ouderdom’. Dat basisinkomen is geen uittreedsubsidie, maar biedt mensen een extra vrijheidsgraad voor persoonlijk ondernemer-

schap: mensen krijgen een extra inkomen, zodat ze nieuwe vrijheid hebben in de keuze van hun maatschappelijke activiteiten. Ten derde: maak rechten meeneembaar. Opgebouwde pensioenrechten zijn nog altijd notoir lastig mee te nemen, zeker als mensen in een andere sector gaan werken of zelfstandige worden na een periode van loondienst. Arbeidsongeschiktheidsregelingen en ww-rechten worden gekoppeld aan het laatst verdiende loon, zodat het ongunstig is om een nieuwe baan te accepteren tegen een lager

Hernoem de AOW tot een basisinkomen. Koppel de regeling in symbolische zin los van het label 'ouderdom'

loon — opgebouwde rechten kunnen zelfs geheel komen te vervallen als een vaste baan wordt ingewisseld voor een tijdelijk contract of als men ervoor kiest als zelfstandige verder te gaan. We zouden opgebouwde rechten veel consequenter aan de persoon kunnen koppelen zodat mensen zonder de huidige torenhoge kosten en pensioengaten een nieuwe wending aan hun leven geven, ongeacht hun leeftijd.

De tweede actielijn grijpt aan bij de beeldvorming. De Nederlandse is zeer op 'jeugd' gericht. Mensen zijn snel 'oud', hoewel ze zich paradoxaal genoeg steeds jonger en jeugdiger voelen. Dat beeld moet deels in het maatschappelijke spel veranderen, maar dat betekent niet dat er geen ondersteunende interventies mogelijk en wenselijk zijn. We denken onder andere aan het wegnemen van geboortedata in cv's, het schrappen van leeftijdseisen in personeelsadvertenties en het voeren van voorlichtingscampagnes om te laten zien dat leeftijd er juist niet toe doet. Overigens signaleren we verschillende maatschappelijke trends die deze beweging al versterken. Moederschap boven de dertig is normaal geworden, modellen van boven de veertig en vijftig krijgen erkenning als stijliconen, ou-

deren bevolken massaal de sportschool en voor het eerst in de geschiedenis is een hobby die van oorsprong gold als een 'seniorenport' — golf — overgewaaid naar een jong publiek. Ouderen gaan zich niet alleen jeugdiger gedragen, ze krijgen ook meer en meer een eigen gezicht in het straatbeeld en in de media.

De derde actielijn gaat over ontmoeting. De demografische trend maakt onvermijdelijk dat generaties (met uiteenlopende leefstijlen) elkaar in de toekomst veelvuldig zullen ontmoeten en samen productief moeten gaan zijn. Werkgevers kunnen hierop anticiperen en belangrijke ervaring opdoen, bijvoorbeeld door bij de samenstelling van teams te variëren naar leeftijd. Zo kunnen zij de meerwaarde verkennen die het mengen van generaties heeft. Niet alleen op de werkvloer is winst te behalen, ook op het vlak van wonen en recreëren zien we dat verschillende generaties elkaar nauwelijks nog tegenkomen. Roosters van zwembaden zijn opgedeeld in leeftijdscategorieën, meer-generatiewoningen zijn een zeldzaamheid, winkelpersoneel is meestal jong en ook bij kinderdagverblijven werken weinig ouderen. Intergenerationele ontmoetingen zijn cruciaal voor ouderen om aansluiting te krijgen en te houden bij de samenleving, maar voor jonge mensen zijn ze minstens zo waardevol: zo ontdekken ze wat het is om lang te leven en worden ze in staat gesteld daar in hun eigen toekomstvisies rekening mee te houden. Inzicht in de betekenis van de veranderende samenstelling van de bevolking en in de wijze waarop men de eigen levensloop kan beïnvloeden ontstaat alleen via veelvuldige en alledaagse ontmoetingen met andere generaties. Voor de nieuwe demografische verdeling bestaat geen handboek of vergelijkingsmateriaal.

De vierde actielijn zet in op de ontwikkeling van talenten. Zoals we zagen is het gangbare beeld dat talenten afnemen naarmate mensen ouder worden, terwijl uit een groeiende hoeveelheid onderzoek blijkt dat mensen zich in de loop van hun leven steeds meer EQ-vaardigheden eigen maken. Het is belangrijk om tijdig te

investeren in de ontwikkeling van deze talenten, in de erkenning en benutting ervan. Voor de inrichting van de arbeidsmarkt zijn deze investeringen van het grootste belang, ook — of misschien wel juist — als het gaat om mensen in zware beroepen. De kunst is niet om mensen in dergelijke beroepen aan een vroeg pensioen te helpen, maar om hen tijdig van functie te laten wisselen, zodat ze niet opbranden. De combinatie van investeren in menselijk kapitaal en de meeneembare rechten die we hiervoor bespreken, zou de weg kunnen plaveien.

De laatste actielijn behelst het versterken van de kracht van de voorgaande vier elementen door in te zetten op een nieuwe waardenoriëntatie. Waar nu steeds vooral de kwantiteit telt, kunnen we ook veel bewuster kwaliteit van arbeid, participatie en leven waarderen. Enkelvoudig afrekenen op geproduceerde eenheden blijkt slecht te passen in de thuiszorg, in het onderwijs en bij de politie, maar ook banken en verzekeraars blijken hier niet altijd wel bij te varen. Hetzelfde geldt voor andere takken van het bedrijfsleven. Wie in Duitsland of Italië naar een supermarkt gaat, heeft een grote kans om oudere werknemers te ontmoeten die vriendelijk en servicegericht zijn. Kom daar eens om in een Nederlandse supermarkt. De vele kanten van kwaliteit hebben een complexiteit die verrassend goed aansluit bij de specifieke talenten van ouder wordende mensen. Het bewust introduceren van een vollediger kwaliteitsidee in onze werkprocessen zal ertoe leiden dat mensen met het stijgen der jaren de behoefte blijven voelen om via arbeid of op vrijwillige basis een maatschappelijke rol te vervullen.

NU BEGINNEN

Ons betoog laat zien dat er een alternatief bestaat voor het verstikkende vertoog van de 'grijze golf', de 'groeiende generatiekloof' en het daarop gebaseerde beleid. De vijf actielijnen vormen samen een strategie voor 'meer leven' en bieden de mogelijkheid om meteen aan de slag te gaan. Zo kan het proces om nieuwe instituties

te ontwikkelen en een cultuurverandering op gang te brengen, passend bij de eenentwintigste eeuw, nu direct beginnen. Dat is geen kwestie van luxe, of van 'preventie' van een abstract toekomstig probleem, maar van tijdig en adequaat inspelen op een nu al zichtbaar fenomeen. De samenleving krijgt de komende jaren een radicaal ander gezicht. Er wonen andere, oudere mensen in onze maatschappij. Het familieportret verandert van aanblik, de buurt ziet er anders uit, etalages raken anders gevuld. Het is tijd dat we die verandering onder ogen zien en de samenleving erop inrichten.

Hoewel de hiervoor geschetste strategie niet vanuit een ideologisch profiel is opgesteld, zijn wij van mening dat onze interventie een aantal interessante nieuwe opties biedt aan de sociaal-democratie. 'Meer leven' gaat over gelijkheid van kansen, over het tegengaan van uitsluiting, over benutting van talenten en over de sociale

Waar nu steeds vooral de kwantiteit telt, moeten we veel bewuster kwaliteit van arbeid, participatie en leven waarderen

en culturele ontwikkeling van alle delen van de samenleving. Het gaat over emancipatie en solidariteit via verbreding van draagvlak. Interessant is wel dat onze strategie haaks staat op het huidige sociaal-democratische geluid zoals dat wordt uitgedragen door de PvdA en delen van de vakbeweging. Vaak wordt gesteld dat sociaal-democraten vanwege de specifieke eigenschappen van het vergrijzingsvraagstuk óf tot feitelijk conservatisme worden geprikkeld (plat behoud van wat er is voor alle generaties, tegen hoge en op termijn inhoudbare kosten van toekomstige generaties) óf tot progressiviteit. Onze ideeën nemen van dat schema afstand: vanuit de progressiviteit ervan wordt per saldo op een heel andere manier voortgebracht wat conserva-

tieve sociaal-democraten nastreven (behoud van welvaart en welzijn voor specifieke groepen), maar tegen een veel lagere en gelijk verdeelde prijs. De hier beschreven strategie en vooral de perspectiefwisseling die daaraan ten grondslag ligt, zouden de basis kunnen vormen voor een

concrete, aantrekkelijke politieke koers van middenpartijen als de PvdA. Langs de weg van 'meer leven' ontstaat zo politieke en maatschappelijke ruimte om tot werkelijke beleidswijzigingen en nieuwe arrangementen voor de toekomst te komen.

Noten

- 1 A. Zijderveld, *The institutional imperative: the interface of institutions and networks*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2000.
- 2 CBS, *Gezondheid en zorg in cijfers*, 2008.
- 3 CBS, StatLine.
- 4 T. van Haperen, 'Een leraar van 66? Doe het de kinderen niet aan', in: *NRC Handelsblad*, 21 oktober 2009.
- 5 P. Houben, *Interactief levensloopbeleid, vensters en gereedschap om de tweede levenshelft vorm te geven*, Amsterdam: SWP, 2009.
- 6 P. Houben, op cit.
- 7 M. Tamminga, 'De grijze plaag', in: *NRC Handelsblad*, 24 oktober 2009.
- 8 Zie voor de eenzijdigheid van het politieke debat in de afgelopen 10 à 15 jaar: M. van der Steen, *Een sterk verhaal. Een analyse van het discours over vergrijzing*, Den Haag: Boom juridische uitgevers, 2009.
- 9 Deze vragen zijn aan de orde gesteld in vijf strategie-ontwerpsessies van Denktank 2100. Wetenschappers uit zeer verschillende disciplines, werkgevers, ondernemers, creatieven en beleidsmakers van lokale en landelijke overheden bedachten randvoorwaarden die zouden passen bij een samenleving met zoveel meer levenservaring. De auteurs van dit artikel hebben deze ideeën in slagorde gezet in het 2100 rapport *Meer leven, Strategie voor een samenleving waarin mensen langer leven* (zie www.2100web.nl/meerleven). De kern van deze strategie is dat we de aandacht verleggen van de kosten van vergrijzing — waarin ouderen een last of plaag zijn — naar de mogelijkheden voor mensen om van hun langere leven meer te maken. *Meer leven* bevat tal van concrete suggesties waarmee betrokken partijen meteen aan de slag kunnen.
- 10 Ons voorstel is slechts een naamsverandering, voor een uitgebreider voorstel zie: Harrie Verbon, 'Vervang de AOW door een basisinkomen voor ouderen', *Me Judice*, jaargang 2, 12 oktober 2009.

De negers van de toekomst

H. J. A. HOFLAND

Begin 1989 kreeg ik in mijn eigen kamertje op de redactie bezoek van mijn hoofdredacteur, een goede vriend met wie ik veelbewogen jaren heb meegemaakt. Hij gedroeg zich wat omzichtig. Je weet, zei hij, dat je dit jaar 62 wordt. Daar had ik nog niet bij stilgestaan, maar het viel niet te ontkennen. Hij zuchtte. Ik wil je voorstellen dat je nu, binnen een paar weken ophoudt met je *Overpeinzingen*. Dat is de rubriek die ik toen sinds een jaar of vijftien in het Zaterdag Bijvoegsel had. Waarom, vroeg ik. Vind je hem niet goed meer, wil je eens iets anders? Neenee, zei hij, maar als je 62 bent, moet je in de VUT. We kunnen beter nu beginnen met afbouwen.

VUT? Ik heb nooit veel belangstelling voor administratieve maatregelen gehad. In arbeidswetgeving had ik me mijn hele leven nog geen seconde verdiept. VUT bleek de afkorting van Vervroegd Uittreden te zijn, een wettelijke regeling die was ingevoerd om oudere werknemers versneld te laten plaatsmaken voor jongeren. De vutters, zoals ze toen werden genoemd, kregen tot hun 65ste hun volledige beloning en daarna hun pensioen. Nadat ze waren uitgetreden mochten ze drie jaar geen betaald werk meer doen, of misschien zelfs helemaal niet werken. Daarna konden ze er weer op los.

Ik zei mijn baas dat ik er niet over dacht. Ik schreef drie columns per week, had er plezier in en ik zag zo gauw geen aanstormend talent van vroeg in de twintig dat me adequaat zou kunnen vervangen. Dat mag allemaal waar zijn, zei hij, maar wet is wet, je moet. Ik bleef weigeren,

Over de auteur H.J.A. Hofland is 82 jaar.

het leek me ook in strijd met de vrijheid van meningsuiting. Het slot was dat er een vergadering werd belegd. Daar zaten we om de tafel, de hoofdredacteur, de sociaal directeur, mijn advocaat en ik. De advocaat dreigde de zaak bij het Europese Hof aanhangig te maken. We vonden een compromis. Ik zou mijn bijdragen verder als kleine zelfstandige schrijven en na drie jaar zouden we verder zien. De week daarop ben ik naar het zieltoegende Oostblok vertrokken, met Moskou als eindbestemming. Dit alles is iets meer dan twintig jaar geleden gebeurd. Het lijkt een verhaal uit de prehistorie.

Het grootste politieke conflict dat ons op het ogenblik bezighoudt, gaat over de vraag op welke leeftijd de AOW van kracht wordt: op je 65ste, je 67ste of misschien je 70ste zoals minister Donner destijds heeft geopperd. De ouderen zijn en masse tegen. Van het ogenblik dat ze met hun betaalde arbeid begonnen hebben ze geleefd met de belofte dat ze op hun 65ste met pensioen zouden gaan. Maar de demografische en de economische omstandigheden zijn veranderd. Nood breekt wet, 65 wordt 67. Hebben ze eentonig administratief of zwaar lichamelijk werk gedaan, dan is het volkomen begrijpelijk dat ze kwaad worden, uit hun vel springen. Hoe uitzichtlozer hun baan, hoe bozer ze zijn. Nog twee jaar metselen, achter het loket zitten, de tram besturen? Doe het zelf!

Jongeren zijn er fel voorstander van dat het pensioen van de oudste werkende generatie nog twee jaar wordt uitgesteld. De gezondheidszorg is steeds beter geworden, de maximumleeftijd blijft stijgen, de babyboo-

mers, verwekt in de euforie van de Bevrijding, vormen nu de grijze golf, er komen steeds meer ouderen. Maar in deze tijd is de grote meerderheid nog kerngezond. Wie gaan het pensioen en de AOW van die groeiende massa betalen? De hardwerkende jongeren! Dat pikken ze niet. Ik citeer een paar zinnen uit een artikel dat op 11 augustus 2008 op de opiniepagina van *NRC Handelsblad* heeft gestaan. Ik heb het bewaard omdat het zo tekenend voor de situatie is. De 32-jarige schrijver, wiskundige en natuurwe-

Het is een maatschappelijk verlies als de oudere generaties zich de meewarige minachting van de jongeren laten aanleunen

tenschapper, heeft van zijn vader de raad gekregen, hard te werken en veel geld te verdienen. Verstandige vader. Maar de zoon is het niet met hem eens. Hij wil dat heel anders aanpakken dan zijn vader bedoelt. Hij maakt zich ongerust. 'Wie gaat er ingrijpen als de babyboomers straks flink gaan consumeren terwijl de jongeren zich een slag in de rondte werken?' Want 'de laatste dertig jaar is de wereld toch echt veranderd'. Je ziet het voor je: de rollatorbrigade, door het dolle heen consumerend, parasiterend op de jongeren, die zich een versuffing werken, terwijl ze moeten toezien hoe het kapitaal van hun pensioenfonds door corrupte bankdirecteuren wordt verkwanseld.

28

Generatieconflicten zijn er altijd geweest. Dat is onvermijdelijk. Er worden nieuwe technieken ontwikkeld, er groeien andere opvattingen, de maatschappij verandert van samenstelling en oudere generaties reageren daarop anders dan jongere. Een natuurlijke gang van zaken. Maar het generatieconflict dat nu zijn stempel op de samenleving drukt, is gecompliceerder. Het groeit niet alleen uit de gebruikelijke tegenstellingen, de veranderingen in de

mode, het vermaak, de literatuur, de techniek. Voor het eerst heeft het ook een economische grondslag die voortkomt uit nieuwe demografische verhoudingen. Dat maakt het conflict fundamenteeler. En daarbij is het oud-zijn op zichzelf ook nog een veel complexer hoedanigheid geworden.

De jeugdcultuur die in deze tijd overal in het Westen de toon zet, is begonnen omstreeks de jaren zestig. De essentie wordt het zuiverst samengevat in de uitspraak van een anoniemus uit deze nieuwe oertijd: 'Mensen onder de dertig neuken, als ze ouder zijn maken ze obscene bewegingen.' Mensen die jong zijn, van hun puberteit tot een jaar of dertig deugen en boven die leeftijd worden ze automatisch verdacht. Dit discriminatiebeginsel heeft zich in de loop van de daarop volgende decennia als een virus door de samenleving verspreid. Het toevoegsel plus werd opgenomen in het algemene spraakgebruik. Eerst waren het alleen de zestigplussers die min of meer voor spek en bonen nog in het arbeidsproces werden getolereerd. Naarmate de computer, de digitale communicatie in het algemeen veld won, werd de leeftijd waarop iemand met een plus werd bedeed steeds lager. Vijftigplussers en veertigplussers, wantrouwenwaardige werknemers. Kun je het nog een beetje bijsloffen, ouwe? Dat wordt gezegd tegen iemand van een jaar of vijftig, die de introductie van de computer heeft meegemaakt, alles uit ervaring weet, van WordPerfect 3.1 tot Windows 7.

Een mijlpaal in de ontwikkeling van de openbare ouderdom werd bereikt met de uitvinding van de rollator. Ongetwijfeld een zegen voor mensen die een evenwichtstoornis hebben of slecht ter been zijn. Maar de rollator werd symbool voor het lichamelijk verval. Jongere generaties verkeren in de veronderstelling dat de meeste mensen van boven de zestig aan een rollator toe zijn. En hoe treurig dat ook mag zijn, veel ouderen laten zich dat aanleunen. Ze laten zichzelf in een nieuw verdomhoekje generaliseren. De ouderen zijn de negers van de toekomst, heeft W.F. Hermans vastgesteld. Dat was in de tijd dat in Zuid-Afrika nog de apartheid heerste

en in de zuidelijke staten de segregatie van kracht was. Hij wilde zeggen dat de ouderen door een collectief oordeel zouden worden getroffen. Ook hier had hij al vroeg gelijk.

De Volkskrant is een van de generatiegevoeligste media van Nederland. Op 2 september 2004 kwam deze krant met een uitvoerig artikel, 'Vutters in hun vel', over het werk van de fotografe Marrie Bot. Het gaat over 'paren op leeftijd terwijl die elkaar liefhebben'. Geïllustreerd met drie grote foto's waarop het bewijs wordt geleverd. 'Huiselijke erotiek tussen de 50 en 85, het bestaât,' schrijft ze in haar voorwoord. 'Het is misschien zelfs heel wat leuker dan de erotiek tussen de dertigers en veertigers die er vanwege drukdruk, baan, hypotheek, kinderen en gejaagd vullen van vrije tijd nauwelijks meer aan toekomen.' Het zal wel, maar die foto's zijn meelijwekkend. Ze zijn de overtuigende illustratie van een misverstand. Niet alles hoort openbaar te zijn, iedere leeftijd heeft haar eigen fotogenieke aspecten, je moet je nooit jonger voordoen dan je bent en deze foto's zijn gênant. En dat de 'erotiek' van vijftig- en tachtigjarigen onder één noemer te brengen zou zijn, is ook een bedenkelijk misverstand.

Nog een reportage uit *de Volkskrant*, 17 november 2005. Het gaat over 'hangouderen, met of zonder rollator' die overlast veroorzaken. Er wordt een zich gehinderd voelende jongere geciteerd. 'Ze zijn traag, zeiken en blokkeren de economie. Diezelfde economie die ervoor zorgt dat de verwarming kan branden in hun aanleunwoningjes en de AOW voor hen bij elkaar is verdiend.' Het verhaal is geïllustreerd met een gefingeerd verkeersbord waarop het silhouet van een krom oud vrouwtje achter een rollator in een rode cirkel. Verboden voor hangouderen!

Maar er is een oplossing. Daarover las ik in *De Telegraaf*. Speeltuinen voor senioren. De bejaarden bewegen te weinig. In Londen is onlangs een speelterrein voor 70-plussers geopend. Opgebouwd uit toestellen die eenvoudig te beklimmen en te belopen zijn. Nederlandse ontwerpers worden uitgedaagd om ook met goede ideeën te komen. Opa's en oma's met hun

kleinkinderen aan het klauteren. Mij lijkt dit ook een treurig vooruitzicht.

Bij het stigmatiseren van ouderen — niet systematisch maar wel volgens een nieuwe culturele gewoonte — wordt voorbijgegaan aan één verdienste die de oudere generaties in het algemeen eigen is. Ze zijn de bewaarders, de hoeders van de continuïteit. Ze hebben de recente geschiedenis meegemaakt, ze weten uit ervaring dat het nieuwe niet per revolutie tot stand kan worden gebracht, misschien kennen ze nog uit ervaring de onmetelijke verwoestingen en de vruchteloosheid van de oorlog. Door hun wetenschap hebben ze een conserverende werking die zeker in deze tijd van politieke en sociale desintegratie, mits goed gekanaliseerd en overtuigend gebracht, haar nut zou kunnen hebben. Daarom is het een maatschappelijk verlies als deze generaties zich de meewarige minachting van de jongeren laten aanleunen of er zelfs mee collaboreren.

Dit alles gezegd zijnde, verzeker ik de jongere lezer uit ervaring dat oud worden geen pretje is. Ik denk aan Jonathan Swifts *De reizen van Gulliver*, aan de Struldbrugs, de onsterfelijken die temidden van de wel sterfelijken op het eiland Luggnagg wonen. Als hij er voor het eerst van hoort, lijkt het Gulliver benijdenswaardig zulke mensen in je midden te hebben. Maar als hij eenmaal een paar 200- en 300-jarigen gezien heeft, dankt hij de hemel dat hij sterfelijk is.

Wat mijzelf aangaat, met plezier schrijf ik wekelijks mijn vier columns voor *NRC Handelsblad* en *De Groene Amsterdammer*. Voor de tragiek van het ouder worden citeer ik een paar regels uit een gedicht van Johan Andreas dèr Mouw:

29

*Om één jaar jong te zijn, gaf 'k ziel en God
Ik, die geluksdorst met ekstazen les:
Ja, ja stompzinig ergens in de Nes
Met dronken prolen slaan de boel kapot,*

*Dan met een meid naar bed, en van genot
Schreeuwen en schreeuwen doen, een keer of zes*

Dèr Mouw is 56 geworden.

De grijze reus roert zich niet

De electorale macht van kiezers op leeftijd

JOOP VAN HOLSTEYN

Slapende reuzen bestaan. Kiezersonderzoekers denken dan aan sluimerende maatschappelijke ontwikkelingen of latente politieke vraagstukken die op enig toekomstig moment aanzienlijke electorale impact hebben.¹ Zie voor Nederland het vraagstuk van de Europese integratie, een proces dat lange tijd voort kon gaan zonder dat daar bij verkiezingen veel van te merken was.² Bij het referendum over de zogenaamde Europese Grondwet bleek echter dat dit vraagstuk meer en anders leefde onder het electoraat dan lange tijd door althans een fors deel van de politieke elite werd gedacht. Dat dit vraagstuk vervolgens bij de Kamerverkiezingen van november 2006 een geringe rol speelde, betekent dan ook niet dat bij een volgende gelegenheid en in een andere context 'de EU' niet nogmaals forse electorale beweging tot gevolg kan hebben.³

30 De vraag of demografische ontwikkelingen in Nederland, in het bijzonder de vergrijzing van de bevolking en dus het electoraat, reusachtige electorale gevolgen zouden (kunnen) hebben, speelde een rol in de discussie over de verhoging van de AOW-leeftijd. In de berichtgeving hieromtrent werd door menigeen gerefereerd aan electorale overwegingen en consequenties, vooral in

Over de auteur Joop van Holsteyn is universitair hoofddocent en bijzonder hoogleraar Kiezersonderzoek aan de Universiteit Leiden.

Noten zie pagina 36

verband met de PvdA. Immers, bij deze partij was het niet zo dat de maatregel 'met instemming en applaus' werd begroet, zoals op het CDA-congres van 31 oktober het geval zou zijn geweest.⁴ Dat Wouter Bos beweerde dat de maatregel nodig was om in de geest van de oude Drees⁵ voorzieningen in stand te houden en moest worden gezien als manifestatie van solidariteit,⁶ laat onverlet dat hij zich bewust was van electorale gevolgen.⁷ Dit mede vanwege het idee dat onder anderen leden van de FNV bij verkiezingen in SP en mogelijk PvdV een reëel alternatief hebben.⁸ En dan hebben we het nog niet over de concurrentie van het meest recente initiatief van Jan Nagel. Met zijn Onafhankelijke Ouderen en Kinderen Unie (OokU), die zich, al doet de naam anders vermoeden, sterk op ouderen zou richten,⁹ meende Nagel 'electoraal goud in handen te hebben'. Hij sloot kabinetsdeelname niet uit.¹⁰

Het gaat erg ver om te verwachten dat de ouderen aan de macht komen — na de Kamerverkiezingen van 2006 was overigens één op de drie Kamerleden 50 jaar of ouder¹¹ — maar de vraag naar electorale gevolgen van de vergrijzing dringt zich op. Grijpen ouderen, groter in aantal en fitter dan ooit, de macht en zijn we op weg naar een gerontocratie? Als dit al een min of meer serieuze optie is, dan toch alleen als die ouderen zich weten te verenigen. De macht van het getal moet worden gecombineerd met het idee dat uitsluitend eendracht macht maakt. Dat zou in het meest vergaande — maar

daarmee minder voor de hand liggende — geval kunnen binnen het kader van een (nieuwe) politieke partij. Na de Kamerverkiezingen van 1994 waren de ouderenpartijen AOV en Unie 55+ goed voor ruim 400.000 stemmen en een totaal aan zeven zetels. Meer in het algemeen kan worden geconstateerd dat rond 1990 in een aantal gevestigde democratieën in West-Europa ouderenpartijen worden opgericht, zij het in de regel met gering succes.¹² We zijn een aantal jaren verder, het aantal ouderen groeit gestaag, en met de politisering van het vraagstuk van de vergrijzing bijvoorbeeld via de fiscalisering van de AOW dan wel de verhoging van de AOW-gerechtigde leeftijd,¹³ lijkt de tijd nabij dat ouderen een greep naar de macht kunnen doen.

OUDEREN ZWEVEN OOK

Op dus naar een nieuwe ouderenpartij? Waarschijnlijk niet. Als we even stilstaan bij de mogelijkheden in dezen, met de politisering van vergrijzing en generatieverschillen als stuwend project,¹⁴ via een nieuwe politieke formatie, zijn twee clusters factoren relevant.¹⁵ Ten eerste zouden ontstaan en succes¹⁶ afhankelijk zijn van de aanbodkant: de ruimte voor initiatieven in het bestel, geboden door institutionele factoren en de gaten die bestaande partijen laten vallen of creëren en die politieke entrepreneurs kansen bieden.¹⁷ Anderzijds is er de vraagkant, kiezers die op substantiële schaal behoefte hebben aan het politieke initiatief, een behoefte waarin onvoldoende wordt voorzien. De combinatie van aanwezig vraag en afwezig aanbod vormt de vruchtbare voedingsbodem voor een nieuwe politieke partij.

Wat aanbodfactoren betreft hoeven de machtsbeluste ouderen van Nederland niet veel last te hebben van institutionele belemmeringen. Het is in meerdere opzichten relatief eenvoudig om een partij op te richten en vervolgens mee te doen aan verkiezingen. Er gaat dan ook geen Kamerverkiezing voorbij zonder nieuwe partijen. Lang niet al die partijen zijn succesvol,¹⁸ maar op zichzelf is het mede

vanwege het proportionele kiesstelsel niet zo moeilijk om over de feitelijke kiesdrempel heen de Tweede Kamer in te stappen. Zoals hiervoor al is geschetst, lijken de gevestigde partijen daarenboven met het politiseren van de vergrijzing openingen te bieden voor politieke ondernemers. Hoewel diverse incidentele factoren een voorname rol speelden bij het succes van de AOV in 1994, lag ook toen het onhandige opereren van enkele politieke actoren hieraan mede ten grondslag.¹⁹

Of een ouderenpartij kans van slagen heeft lijkt echter bovenal af te hangen van de kiezers, de electorale vraagkant. Nederland biedt in dit opzicht mogelijkheden. Voor nieuwe partijen vormen hechte banden tussen kiezers en gevestigde partijen een belemmering. In onderzoek naar succes van vrouwenpartijen werd als eerste bepalende factor gewezen op 'de mate van partij-identificatie met reeds gevestigde partijen (hoe sterker, hoe minder ruimte voor nieuwe partijen)'.²⁰ Aan het begin van de 21e eeuw vormt dit echter nauwelijks nog een hindernis. Na de vanuit electoraal perspectief zo goed als voltooid ontzuiling zijn de banden tussen Nederlandse kiezers en partijen lossers dan ooit. Steeds minder kiezers stemmen altijd op dezelfde partij en steeds meer kiezers bepalen op een laat moment op welke partij zij stemmen.²¹ In 2006 hakte een op de drie kiezers in de laatste dagen voor 22 november de knoop door; ruim tien procent van het electoraat deed dat pas op die verkiezingsdag.²²

Hierbij is van belang dat de aarzeling en beweeglijkheid niet slechts onder jongeren bestaat maar dat ook ouderen zich deze electorale keuzevrijheid hebben toegeëigend. Volgens gegevens van het Nationaal Kiezersonderzoek 2006 (NKO 2006) maakte onder kiezers jonger dan 50 jaar 15 procent de keuze op de verkiezingsdag, slechts een fractie meer dan de 12 procent in de leeftijdsgroep van 50 tot en met 64 jaar. Zelfs onder 65-plussers gaf 6 procent aan pas op 22 november de keuze te hebben bepaald. En al geeft onder die laatste groep 57 procent aan maanden voor de verkiezingen de partijkeuze te hebben bepaald, dan nog resteert

een aanzienlijke minderheid van deze oudste kiezers die pas in de directe aanloop naar de verkiezingen de keuze bepaalt. Bij de in omvang forse, vanuit electoraal oogpunt aantrekkelijke groep tussen de 50 en 64 jaar vormen zij die lang tevoren hun keuze bepaalden een minderheid (43 procent). Aan de ook in internationaal opzicht indrukwekkende zogenoemde volatilititeit van het Nederlandse electoraat²³ dragen de ouderen aldus in potentie hun steentje bij — een aantrekkelijke uitgangspositie voor een nieuwe Nederlandse (ouderen)partij.

GEEN HOMOGENE GROEP

Dat sprake is van lossere banden tussen ook oudere kiezers en partijen betekent niet dat de 'beschikbare' ouderen als vanzelf openstaan voor een nieuw, gezamenlijk project. Vooral de mate van homogeniteit van ouderen is in dit verband relevant — en hier verdwijnen de kansen van een eventuele nieuwe partij als sneeuw voor de zon. Volgens de zegswijze maakt eendracht macht. De eensgezindheid onder ouderen moet echter worden betwijfeld, al ziet de socioloog Becker dat anders: 'Het aantal kiesgerechtigden onder de 55-plussers is vrij groot. Als er een oud-jong-verdeling komt, winnen de ouderen, want het aantal seniorenkiezers is altijd groter dan het aantal jongere kiezers. Ouderen blijven altijd hun eigen belangen verdedigen'.²⁴ Hier wordt een tweedeling gezien tussen homogene groepen ouderen en jongeren, waarbij de eerste groep onderling overeenstemt over het eigen belang en tevens wenst dat belang te verdedigen. Maar vooral aan de homogeniteit der ouderen moet op basis van enkele gegevens van het NKO 2006 worden getwijfeld.

In tabel 1 is de verdeling van standpunten van naar leeftijd uitgesplitste groepen kiezers gepresenteerd voor enkele prominente maatschappelijke en politieke vraagstukken. Dan blijkt een homogene en van andere leeftijdsgroepen te onderscheiden groep ouderen niet te bestaan. Op vraagstukken als euthanasie en inkomensverdeling, die religieus-ethische respectievelijk

sociaal-economische scheidslijnen in de Nederlandse (electorale) politiek representeren, zien we enige verdeeldheid onder ouderen als wel vooral een grote mate van gelijkgezindheid van oud en jong. Ongeacht de leeftijd van de kiesgerechtigden neigt een overgrote meerderheid naar de positie dat euthanasie mogelijk moet zijn als de patiënt daarom vraagt. Aldus blijken ouderen op dit punt weliswaar behoorlijk eensgezind, maar hun positie wijkt nauwelijks af van de voorkeur van overige kiezers. Iets dergelijks geldt voor het vraagstuk van de inkomensverdeling. Een ruime meerderheid van de 65-plussers prefereert het streven naar een verkleining van verschillen van inkomen, maar dat geldt net zo goed voor de kiesgerechtigden die tussen de 50 en 65 jaar zijn en jongere kiesgerechtigden. Ook hier is de groep ouderen intern behoorlijk eensgezind maar nauwelijks te onderscheiden van groepen burgers uit andere leeftijdscategorieën. Al met al blijkt het electoraat zich als het gaat om twee vraagstukken die van oudsher staan voor twee onderliggende politieke, electorale dimensies in Nederland niet of nauwelijks te verdelen in jong versus oud of ouder.

Ten aanzien van twee kwesties die aan het begin van de 21e eeuw prominent op de agenda staan en voortvloeien uit nieuwe(re) scheidslijnen in de Nederlandse politiek,²⁵ is het beeld al niet anders. Onder de 65-plussers is men het in grote mate eens over de wenselijkheid van integratie van allochtonen. Echter, jongeren menen eveneens in ruime meerderheid dat allochtonen zich dienen aan te passen aan de Nederlandse cultuur. Er zijn burgers die menen dat allochtonen hier moeten kunnen leven met behoud van de eigen cultuur, maar het gaat dan om een bescheiden minderheid van rond 15 procent in alle leeftijdsgroepen. Met betrekking tot de Europese integratie zien we nogmaals aanzienlijke overeenstemming over de leeftijdsgroepen, met verdeeldheid in die groepen, al zijn zij die menen dat de Europese eenwording te ver is gegaan in de meerderheid. Ook bij de vraagstukken die meer recente politieke scheidslijnen manifesteren zien we aldus dat oud en jong niet wezen-

Tabel 1 Opvattingen over enkele politieke vraagstukken uitgesplitst naar leeftijd, 2006

Bron: Nationaal Kiezersonderzoek 2006

	< 50 jaar	50-64 jaar	≥ 65 jaar
Euthanasie			
• (neigen naar) verbod	9	8	14
• neutraal	5	5	5
• (neigen naar) toestaan	86	88	82
Totaal	100%	101%	101%
Aantal mensen (N)	1503	704	473
Inkomensverschillen			
• (neigen naar) vergroting verschillen	15	11	8
• neutraal	22	18	18
• (neigen naar) verkleining verschillen	63	71	73
Totaal	100%	100%	99%
Aantal mensen (N)	1507	702	473
Minderheden			
• (neigen naar) toestaan behoud eigen cultuur	16	14	12
• neutraal	18	17	12
• (neigen naar) aanpassing aan Nederlandse cultuur	66	70	76
Totaal	100%	101%	100%
Aantal mensen (N)	1525	718	493
Europese integratie			
• (neigen naar) snellere integratie	27	25	22
• neutraal	22	15	16
• (neigen naar) integratie reeds te ver	51	60	62
Totaal	100%	100%	100%
Aantal mensen (N)	1462	693	451
Links-rechts zelfplaatsing			
• links	12	14	12
• gematigd links	23	23	11
• centrum	20	20	16
• gematigd rechts	32	28	32
• rechts	14	15	29
Totaal	101%	100%	100%
Aantal mensen (N)	1293	618	412

Vervolg tabel van pagina 33

	< 50 jaar	50-64 jaar	≥ 65 jaar
'Mensen met een goed pensioen moeten gaan meebetalen aan de AOW'			
• helemaal mee eens	3	5	7
• mee eens	33	35	36
• mee oneens	50	41	39
• helemaal mee oneens	14	19	17
Totaal	100%	100%	99%
Aantal mensen (N)	1439	683	465

Merk op dat ten aanzien van de bovenstaande politieke vraagstukken de gebruikte zevenpuntsschaal is ingedikt tot drie categorieën, waarbij 1, 2 en 3 resp. 5, 6 en 7 zijn samengevoegd onder de noemer 'neigen naar' en de middencategorie 4 het etiket 'neutraal' heeft gekregen. Bij de zelfplaatsing in termen van links en rechts zijn de posities 0, 1 en 2 onder 'links' samengebracht, 3 en 4 onder 'gematigd links', 5 is 'centrum', 6 en 7 zijn samengebracht onder 'gematigd rechts' en 8, 9 en 10 onder 'rechts'.

lijk van elkaar verschillen, en dat geen enkele leeftijdsgroep homogeen in haar opvattingen is.

Als in meer algemene ideologische termen van links en rechts gekeken wordt naar de eensgezind onder naar leeftijd onderscheiden groepen kiezers, blijkt dat alle groepen zich verdelen over het totale spectrum. En het mag dan zo zijn dat onder de oudste leeftijdsgroep rechtse kiezers een meerderheid vormen, dat laat onverlet dat een kwart van deze kiezers zichzelf als links positioneert en nog eens 16 procent zichzelf een middenpositie toebedeelt. Zoals bij de afzonderlijke vraagstukken blijkt ook in meer globale politieke oriëntaties het verschil tussen groepen gering en is de verdeeldheid binnen groepen aanzienlijk.

34 Trouwens, zelfs op een onderwerp dat direct raakt aan de problematiek der vergrijzing en betaalbaarheid van de sociale voorzieningen voor de senioren is men, ongeacht leeftijd, ernstig verdeeld. Ook onder ouderen is slechts een krappe meerderheid het oneens met de stelling dat mensen met een goed pensioen moeten gaan meebetalen aan de AOW. Niet te verwaarlozen minderheden van 36 tot 43 procent onder de jongste respectievelijk de oudste hier onderscheiden leeftijdsgroep stemmen in met deze stelling.

Als de vier gepresenteerde vraagstukken inderdaad iets betekenen in termen van onderliggende politieke en electorale scheidslijnen, als de kwalificaties links en rechts nog steeds betekenis hebben, en als de opvattingen met betrekking tot een specifieke aan leeftijd en vergrijzing gerelateerde kwestie serieus worden genomen, dan dringt een enkele conclusie zich toch wel op: verschillen in leeftijd hebben slechts een uiterst beperkte betekenis in termen van oordelen en opvattingen. Geconstateerde verschillen tussen leeftijdsgroepen bleken zeer gering en gingen overigens gepaard met meningsverschillen binnen die groepen.

GRANNY POWER?

Ouderen denken dan niet zo veel anders dan jongeren, maar hoe zit dat met gedrag, in het bijzonder hun kiesgedrag? Je hoeft geen volbloed cynicus te zijn om als politicus of campagnevoerder toch vooral te hopen dat mensen op jouw partij stemmen, bij wijze van spreken los van al hun opvattingen. Gelet op hun kiesgedrag bij de Kamerverkiezingen van 2006 (zie tabel 2), zien we wederom onderlinge

verdeeldheid onder ouderen, en kiesgedrag dat anders is voor de drie leeftijdsgroepen, maar ook hier weer veeleer gradueel dan absoluut. Wel komen de partijen nader in beeld die het meest kwetsbaar zijn voor een initiatief dat zich exclusief op ouderen zou richten of, misschien meer realistisch, voor vergaande onvrede onder ouderen die zich zou kunnen vertalen in electoraal wegloopgedrag.

Het CDA heeft het meest te vrezen: in 2006 stemde 39 procent van de 65-plussers op deze partij, en deze kiezers waren goed voor ruim een

kwart van de totale aanhang van het CDA. Met nog eens ruim een kwart in de leeftijdsgroep tussen de 50 en 65, is van de CDA-aanhang van 2006 een meerderheid de 50 jaar gepasseerd. Voor de PvdA is dit nauwelijks anders. De PvdA deed het in 2006 met 22 procent niet zo erg goed onder de oudste leeftijdsgroep en ook niet beter dan onder de andere twee naar leeftijd ingedeelde groepen, maar met de helft van de aanhang van dat jaar ouder dan 50 jaar is de partij toch relatief kwetsbaar voor een inbraak onder of desertie van haar oudere kiezers. Bij enkele van

Tabel 2 Partijkeuze bij Kamerverkiezingen 2006, resp. opbouw partijen, uitgesplitst naar leeftijd
Bron: Nationaal Kiezersonderzoek 2006

Partijkeuze	< 50 jaar	50-64 jaar	≥ 65 jaar	Totaal / N
CDA	24	26	39	
	48	26	26	100% / 622
PvdA	20	24	22	
	51	31	19	101% / 487
VVD	16	13	11	
	62	24	14	100% / 332
GroenLinks	6	5	2	
	65	26	9	100% / 109
SP	21	17	10	
	64	26	10	100% / 403
D66	1	2	2	
	46	31	23	100% / 39
ChristenUnie	4	4	5	
	51	28	21	100% / 98
SGP	1	1	1	
	67	15	19	101% / 27
PVV	6	5	5	
	59	25	16	100% / 118
PvdD	1	2	2	
	29	44	27	100% / 34
overige partijen	1	2	1	
Totaal / N	101% / 1257	101% / 621	100% / 417	

de in 2006 kleinere partijen zien we een vergelijkbaar beeld (pas op: gebaseerd op een beperkt aantal ondervraagden), maar het lijken aldus toch eerst en vooral de traditionele partijen CDA en PvdA die electoraal ernstig zouden kunnen lijden onder de politisering van leeftijdsgereleerde vraagstukken die de oudere groepen kiezers relatief onder druk zouden zetten.

Electoraal angst bij de gevestigde partijen lijkt al met al vooralsnog overbodig, al zijn met name CDA en PvdA met hun relatief oude kiezersaanhang enigszins kwetsbaar. Echter, zolang ouderen onderling ten aanzien van tal van vraagstukken en in algemene ideologische termen niet op een lijn zitten is er, ook al biedt het Nederlandse politieke en electorale bestel ruime mogelijkheden, in ieder geval weinig reden de reus te vrezen die plots door het Nederlandse electorale landschap zal banjeren. Die reus is in diepe rust. Oudere kiezers zijn als segment van het electoraat verdeeld zoals alle kiezers, zelfs als het gaat om de aanpak van de AOW-problematiek, en als er al gevolgen zullen zijn van de vergrijzing en de politisering van die vergrijzing, dan zijn het uiteenlopende, kleinere gevolgen. Een grijze reus zal zich niet vertonen bij verkiezingen in de nabije toekomst, hooguit hier en daar wat dwergen die op beperkte schaal electorale schade aanrichten bij PvdA en vooral CDA. Overheersend is toch de bevinding die tien jaar geleden al eens geformuleerd werd, en die

luidt dat men ‘niet al te grootse verwachtingen [mag] hebben over deze zogenaamde machtsfactor’, en dat de “granny power” in de politiek van uiterst bescheiden omvang is en blijft.²⁶

Deze conclusie kan zelfs nog worden aangescherpt. Gezien het feit dat leeftijd een zo bescheiden onderscheidend vermogen heeft in politiek-relevante opvattingen en eigenlijk ook in termen van kiesgedrag, is bijzondere aandacht voor de vergrijzing vanuit het perspectief van kiezers en verkiezingen mogelijk misplaatst. Leeftijd doet er niet zo veel toe. Oud en jong denken in hoge mate langs dezelfde lijnen. En in gedrag lijkt convergentie eerder van belang dan divergentie, bijvoorbeeld als het gaat om het feit dat ook ouderen zich in het begin van de 21^e eeuw niet meer vastgeklonken voelen aan een en dezelfde partij en hun eigen bijdrage leveren aan de zo opmerkelijk grote volatiliteit van het Nederlandse electoraat als geheel. De tijd dat oude kiezers trouwe kiezers waren lijkt daarmee ook voorbij — partijen als PvdA en met name CDA mogen zelfs hun aanzienlijke kiezerssegment in de oudere leeftijdsgroepen niet meer als een gegeven beschouwen. Ouderen zijn vitaler en meer divers dan ooit, zo kan op tal van terreinen worden geconstateerd, met als een van de gevolgen dat zij zich in meerdere opzichten relatief ‘jong’ opstellen en gedragen. Voeg aan die terreinen de verkiezingen en hun kiesgedrag maar toe.

- 36
- | | | |
|---|---|--|
| <p>Noten</p> <p>1 C. van der Eijk en M. N. Franklin, 'Potential for contestation on European matters at national elections in Europe', in: G. Marks en M. N. Steenbergen (red.), <i>European integration and political conflict</i>, Cambridge: Cambridge University Press, 2004, 32-50.</p> <p>2 J. van Holsteyn en J. den Ridder, 'Een reus in de polder? Nederlandse kiezers en het electorale</p> | <p>belang van Europese integratie', in: H. Vollaard en B. Boer (red.), <i>Euroscopsis in Nederland</i>, Utrecht: Lemma, 2005, 23-43.</p> <p>3 Vgl. C. E. de Vries, 'Sleeping giant: fact or fairytale. How European integration affects national elections', in: <i>European Union Politics</i>, 8/3, 2007, 363-385.</p> <p>4 Aldus <i>de Volkskrant</i>, 2 november 2009.</p> <p>5 Die volgens zijn nazaten trouwens zelf voorstander zou zijn geweest van versobering van</p> | <p>de AOW; zie <i>Trouw</i>, 24 oktober 2009.</p> <p>6 Wouter Bos, 'Beste Frans Schütt, dit is solidariteit', in: <i>de Volkskrant</i>, 26 oktober 2009.</p> <p>7 Vgl. <i>De Telegraaf</i>, 27 oktober 2009.</p> <p>8 Vgl. <i>Trouw</i>, 28 oktober 2009.</p> <p>9 Merk op dat door Nagel, evenals ruim tien jaar daarvoor bij het Algemeen Ouderen Verbond (AOV), bij de naamgeving van de partij nadrukkelijk het net wijder dan alleen over ouderen</p> |
|---|---|--|

- werd geworpen. Omdat de naam AOV toen al enige bekendheid had, kon initiatiefnemer Batenburg echter niet de door hem geprefereerde naam Algemeen Ouderen en Jongeren Verbond gebruiken. Zie V.P. van Stipdonk en J.J.M. van Holsteyn, 'Wat ouderen verbond: Verklaringen van het ontstaan en succes van een nieuwe partij', in: G. Voerman (red.) *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1995*, Groningen: DNPP, 1996, 127-148, p.140.
- 10 *Leidsch Dagblad*, 10 september 2009.
- 11 J.Th.J. van den Berg, 'Parlementariërs in tijden van politieke turbulentie', in: K. Aarts, H. van der Kolk en M. Rosema (red.), *Een verdeeld electoraat: De Tweede Kamerverkiezingen van 2006*, Utrecht: Het Spectrum, 2007, 139-164, p.147.
- 12 S. Hanley, *Pensioners' parties in Eastern and Western Europe: An overview and some theoretical propositions. Paper for presentation at the First International Conference on Minor Parties, Independent Politicians, Voter Associations and Political Associations in Politics*, Birmingham, 29 november-1 december 2007.
- 13 Uit een in 2000 gehouden opinieonderzoek naar mogelijkheden om de AOV op enigerlei wijze overeind te houden bleek dat het laten meebetalen door gepensioneerden aan de AOV minder weerstand zou opleveren dan verhoging van de AOV-leeftijd; zie I. Esveldt e.a., *Meningen en opvattingen van de bevolking over aspecten van het bevolkingsvraagstuk 1983-2000*, Den Haag: NIDI, 2001, m.n. 99-112.
- 14 Vgl. P. Lucardie, 'Prophets, purifiers and prolocutors: Towards a theory on the emergence of new parties', in: *Party Politics*, 6/2, 175-185.
- 15 Vgl. o.a. Hanley, op cit.
- 16 Analytisch te onderscheiden, maar zo nauw samenhangend dat het onderzoek naar nieuwe partijen zowel het ontstaan als het eventuele succes in de beschouwing dient te betrekken; zie S. Hug, 'Studying the electoral success of new political parties: A methodological note', in: *Party Politics*, 6/2, 2000, 187-197.
- 17 Vgl. B.M. Meguid, 'Competition between unequals: The role of mainstream party strategy in niche party success', in: *American Political Science Review*, 99/3, 2005, 347-359.
- 18 Zie voor de meest recente Tweede Kamerverkiezingen van 2006 in dit verband: A.P.M. Lucardie, 'Twee in, dertien uit: Electoraal succes en falen van nieuwe partijen in 2006', in: G. Voerman (red.), *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2006*, Groningen: DNPP, 2008, 154-174.
- 19 Van Stipdonk en Van Holsteyn, op cit. Vgl. C. Hauss en D. Ray-side, 'The development of new parties in Western democracies since 1945', in: L. Maisel en J. Cooper (red.), *Political parties: Development and decay*, Beverly Hills: Sage, 1978, 31-58. Het succes van de ouderenpartijen midden jaren negentig van de 20e eeuw was een van de spaarzame uitzonderingen op de regel die luidde dat de ouderenpartijen er nauwelijks in wisten te slagen vertegenwoordigd te raken in de betreffende nationale volksvertegenwoordigingen; zie M. Kohli, 'Age integration through interest mediation: Political parties and unions', in: *The Gerontologist*, 40, 2000, 279-282.
- 20 M. Leyenaar en H. van de Velde, 'Belangenbehartiging door vrouwen: vrouwenpartijen', in: *Acta Politica*, 24/1, 1989, 3-29, p.23.
- 21 J.J.M. van Holsteyn en J.M. den Ridder, *Alles blijft anders: Nederlandse kiezers en verkiezingen in het begin van de 21e eeuw*, Amsterdam: Aksant, 2005, m.n. 163-176.
- 22 H. van der Kolk, K. Aarts en M. Rosema, 'Twijfelen en kiezen', in: K. Aarts, H. van der Kolk en M. Rosema (red.), op cit. 211-234, p.213.
- 23 P. Mair, 'Electoral volatility and the Dutch party system: A comparative perspective', in: *Acta Politica*, 43/2-3, 2008, 235-253.
- 24 In *Trouw*, 22 oktober 2009.
- 25 Vgl. H. Pellikaan, S. de Lange en T. Van der Meer, 'Fortuyn's legacy: Party system change in the Netherlands', in: *Comparative European Politics*, 5/3, 2007, 282-302.
- 26 H. van Dalen, 'De politieke (on)macht van ouderen', in: *DEMOS*, 14/4, april 1998.

Van nood naar deugd: kansen na de crisis

De depressie van de jaren dertig, de stagflatie van de jaren zeventig — de geschiedenis wijst uit dat zware crises de opmaat kunnen vormen tot herbezinning op de fundamenten van de sociaal-economische orde.

Zit zoiets ook nu in het vat? **Anton Hemerijck** en **Casper Thomas** schetsen de contouren van een nieuw regime van ‘ingebled globaliseren’: ‘Nationale en internationale instituties moeten in gezamenlijkheid de krachten van de wereldwijde markt temmen.’

Rutger Claassen is minder optimistisch. Nu de recessie voelbaar is, dreigt de kredietcrisis die er de oorzaak van was buiten beeld te raken — en daarmee ook de noodzaak tot hervorming van de financiële sector.

Bovenop stevige politieke maatregelen (zoals een plafond voor bonussen) zou een nieuwe publieke ethiek voor de markt gestalte moeten krijgen, zegt hij in zijn Socrateslezing: ‘Wij moeten financiële markten weer leren zien als “gewone” morele plaatsen, waar dezelfde principes van morele toerekening, schuld en verantwoordelijkheid gelden als overal elders.’

You
Greedy
Bastards



Van nood naar deugd (1)

Een nieuwe inbedding voor de markteconomie

ANTON HEMERIJCK & CASPER THOMAS

Diepe economische crises zijn momenten van politieke waarheid. Zij scherpen politieke verschillen aan, vaak met regeringswisselingen als gevolg. Een snelle blik op het buitenland levert recent bewijs: in de Verenigde Staten, IJsland, Tsjechië, Japan, Letland, Griekenland en Duitsland is onlangs, na verkiezingen-in-crisistijd, de politieke koers bijgesteld. Ervaringen uit de vorige eeuw laten zien dat economisch extreem slecht weer tot nog veel ingrijpender veranderingen leidt: in de nasleep van zowel de Grote Depressie als van de stagflatiecrisis in de jaren zeventig veranderde de sociaal-economische orde in de westerse wereld fundamenteel van karakter.

De misère van de jaren dertig — depressie, massawerkloosheid, armoede — en de schok van de Tweede Wereldoorlog zetten West-Europese regeringen in de naoorlogse decennia aan tot uitbouw van de gemengde economie. Voortaan aanvaardde de overheid een verantwoordelijkheid voor het temmen van financiële markten en het beteugelen van de sociaal-economische risico's van de moderne industriële economie. West-Europese regeringen kozen voor een proactief en strategisch sociaal-economisch

40

Over de auteurs Anton Hemerijck is decaan van de faculteit Sociale Wetenschappen van de Vrije Universiteit Amsterdam. Casper Thomas is wetenschappelijk medewerker van de Wetenschappelijk Raad voor het Regeringsbeleid (WRR).

Noten zie pagina 48

beleid, met de bedoeling om de vrije markt in te bedden. Dit project was erg succesvol in termen van welvaart, werkgelegenheid (onder mannen weliswaar), inkomensverdeling en sociale en politieke stabiliteit. Deze periode van 'ingebed liberalisme', met zijn sterke verzorgingsstaten, was een tijd van institutie-ontwikkeling (*institution building*), ook internationaal. De Europese economische integratie en de Bretton Woods instellingen IMF en Wereldbank werden opgezet en ontwikkelden zich in samenhang met de gemengde economie in West-Europa en Noord-Amerika.

De oliecrisis van 1973 leidde tot herbezinning op het institutionele arrangement van ingebed liberalisme. Hoge inflatie, werkloosheid en lage groei vormden de eerste aanleiding tot een politieke en intellectuele breuk met de sociaal-economische orde van de naoorlogse jaren. Hoewel premier Den Uyl al in januari 1973 stelde dat de wereld van vóór de crisis niet meer terug zou komen, werd zijn gelijk pas later bewezen. De tweede olieschok in 1979 zette definitief aan tot een gestalt-switch: waar de markt in de periode van ingebed liberalisme gold als beleidsobject dat beteugeld moest worden, werd de markt nu juist als oplossing omarmd voor het probleem van overheidsfalen en een te grote collectieve sector. Er werd gekozen voor een proces van institutionele liberalisering, privatisering en deregulering om publieke uitgaven te beteugelen. Dit maakte de tijd van het neoliberalisme tot een periode van creatieve

institutionele destructie, die overigens ook succesvol was in termen van inflatiebeteugeling, het insnoeren van financieringstekorten en saneren van overheidsschuld, gevolgd door mooie groeicijfers en fikse werkgelegenheidsgroei in de jaren negentig.

Dit beknopte historische exposé maakt één ding duidelijk: er bestaat niet zoiets als een sociaal-economisch regime voor alle seizoenen. Externe schokken, maar ook endogene maatschappelijke veranderingen zoals vergrijzing en technologische innovatie, leiden op gezette tijden tot het aanpassen van de institutionele orde. Ook nu doet deze boodschap opgeld. Wat de huidige crisis echter uniek maakt is de internationale reikwijdte ervan, de snelheid en de omvang van de vraaguitval en de wisselwerking met andere macrotrends zoals klimaatverandering en vergrijzing. De vraag is dus: staan we in de nasleep van de wereldwijde kredietcrisis aan de vooravond van wederom een ingrijpende transformatie, die veel verder gaat dan het re-reguleren van financiële markten?

NASCHOKKEN

Wij zijn van mening dat de huidige crisis voldoende aanleiding geeft tot institutionele herijking, al is dit misschien niet meteen evident. Tot nu toe zijn de effecten van de crisis namelijk slechts beperkt voelbaar geweest. De massawerkeloosheid van de Grote Depressie of de autoloze zondagen van de jaren zeventig vinden bijvoorbeeld nog geen hedendaagse parallel. Het heeft bijna iets onechts: in kranten en in de politiek is het crisis, maar het dagelijks leven verandert op het oog (nog) weinig. Dit komt in belangrijke mate doordat de eerste klappen zo succesvol anticyclisch zijn opgevangen. Ruim monetair en fiscaal beleid, stimuleringsmaatregelen en noodgrepen zoals de deeltijd-ww zorgen voor een relatief zachte landing. Anders dan in de jaren dertig voeren nationale overheden nu geen procyclisch saneringsbeleid en heeft internationale (monetaire en fiscale) coördinatie het gewonnen van de nationalistische reflex

van protectionisme. Op die manier is een totale ineenstorting van de wereldeconomie voorkomen. Petje af voor onze overheden en centrale bankiers! So far, so good. Toch voelt het *terra incognita* van een hyperactieve Keynesiaanse staat onwettelijk en daarom ongemakkelijk — zeker na dertig jaar institutionele liberalisering.

In ieder geval is het veel te vroeg om het einde van de crisis te herauten. Weliswaar dienen zich de eerste voorzichtige tekenen van herstel aan, maar het venijn van crises zit hem in de staart. De krimp van de afgelopen twee jaar en het macro-economische stimuleringsbeleid zullen worden gevolgd door een aantal flinke naschokken die de crisis in de komende periode steeds sterker voelbaar zullen maken.

In de eerste plaats is er de naschok van de afnemende wereldhandel. Financiële deglobalisering is misschien niet zo heel erg — ongebreidelde financiële globalisering en deregulering waren immers de oorzaak van de crisis — maar deze moet niet doorslaan naar de reële sfeer. Op termijn bestaat er natuurlijk het gevaar van protectionisme. Overigens is een terugkeer van nationalistische autarkie vergelijkbaar met die

Er bestaat niet zoiets als een sociaal-economisch regime voor alle seizoenen

uit het interbellum niet waarschijnlijk; daarvoor is het proces van economische internationalisering te ver voortgeschreden. Ook ziet de Europese Commissie streng toe op behoud van de interne markt.

Een tweede naschok is die op de arbeidsmarkt. Werkloosheid volgt de curve van een recessie vaak met enige vertraging. Het ergste is dus nog niet voorbij. Zo verwacht de OECDE dat het werkloosheidspercentage in Europa het komende jaar stijgt tot ruim 10 procent.¹ Nog zorgelijker is de toenemende jeugdwerkloosheid. In veel Europese lidstaten is deze gestegen

tot boven de twintig procent en Nederland blijft in deze niet gespaard: de jeugdwerkloosheid liep het afgelopen kwartaal op tot 11,4 procent, aldus het CBS.²

Een derde naschok betreft de pensioenregelingen, die al vóór de crisis barsten begonnen te vertonen vanwege de vergrijzing. De financiële crisis en de scherpe koersdalingen op de aandelenmarkten hebben het vermogen van de pensioenfondsen danig aangetast. Het gevolg:

Een miraculeuze groeidrijver — zoals de ICT-revolutie in de jaren negentig — is nu niet voorhanden

collectieve pensioenvoorzieningen komen in gevaar. Private pensioenarrangementen, gebaseerd op beleggingen en onroerend goed, is eenzelfde lot beschoren. Deze problemen worden acuter nu de babyboomgeneratie de pensioenge-rechtigde leeftijd bereikt en een zware druk gaat leggen op de AOW.

Ten vierde dreigt een fiscale crisis voor de overheid. De noodzakelijke reddingsoperaties die de crash van 2008 opvingen, trekken een zware wissel op de overheidsbudgetten van de toekomst. Het overeind houden van banken en het uitvaardigen van stimuleringsmaatregelen zijn kostbare exercities die langdurig zullen drukken op de overheidsbegroting. Dit probleem wordt nog eens versterkt door de pensioen- en werkloosheidsproblematiek. Deze vragen om meer overheidsuitgaven terwijl de belastinginkomsten juist verminderen.

42

De vijfde naschok betreft de reële verwachting van een langere periode van lage groei. De crisis heeft de belangrijkste stimuli voor groei van de afgelopen jaren — consumptie en kredietverlening — stevig ingesnoerd. De vraag is wat deze groeidrijver gaat vervangen. Wat is de eenentwintigste-eeuwse pendant van de uitvinding van elektriciteit, de auto en andere duurzame consumptiegoederen? In de jaren

negentig kon de ICT-revolutie stagnatie voorkomen, maar een vergelijkbare miraculeuze groeidrijver is voornamelijk niet voorhanden. Groene technologie is weliswaar een geschikte kandidaat, maar deze industrie zal alleen gedijen met grote investeringen. Het vermogen daartoe is precies wat nu ontbreekt, vanwege het verzwakte kredietsysteem en de grote private en publieke schuldenlast.

Mogelijk zijn ook de opkomende economieën zoals die van India en China nieuwe groeidrijvers. Deze landen bleken de crisis relatief goed te weerstaan: zo rapporteerde China een groei van 8,9 procent over het derde kwartaal van 2009. Toch zijn de kansen op het aanhouden van dit gunstige perspectief beperkt. Dit heeft alles te maken met een te verwachten zesde naschok: sterk stijgende grondstoffenprijzen. De crisis heeft ertoe geleid dat vooral olie plots veel goedkoper is geworden, maar als de economie weer aantrekt en de vraag weer toeneemt, zullen de prijzen opnieuw omhoog worden gestuwd. Dit raakt niet alleen de westerse economieën, maar heeft ook een sterk remmende werking op de opkomende economieën, die voor hun groei erg afhankelijk zijn van fossiele brandstoffen.

Daarbij zijn er natuurlijk terugkoppelingsmechanismen tussen deze naschokken. Bij een langere periode van lage groei is het banenverlies structureel. Dit leidt tot minder consumptie en tot meer insolventie en hypotheekproblemen, met als gevolg een verdere verslechtering van het economische klimaat en het consumentenvertrouwen. Ook de beperkte fiscale beleidsruimte om deze cascade van naschokken te mitigeren sterkt het vermoeden dat we opnieuw, net als in de jaren dertig en de jaren zeventig, aan de vooravond staan van een fundamentele verandering in onze sociaal-economische orde.

HET VERZET TEGEN VERANDERING

Ingrijpende regimeverandering vergt een politieke interventie — het is niet iets wat aan economische wetmatigheden kan worden

overgelaten. De nieuwe *governance* van de economie dient politiek gearticuleerd en gedragen te worden, zoals dat ook het geval was bij het wederopbouwoptimisme in de jaren van ingebed liberalisme en bij het *no-nonsense* neoliberalisme vanaf de jaren tachtig. Vooralsnog domineert in de politieke arena echter een hang naar de status quo ex ante. Er is niemand die, net als Den Uyl in 1973, er ronduit voor uit durft te komen: 'Die tijd komt niet meer terug!'

De hedendaagse nostalgie kent twee gezichten. In de eerste plaats verlangen bankiers terug naar de vijf jubeljaren waarmee dit decennium begon — de tijd van het snelle en goedkope geld, waarin jaar op jaar enorme groeicijfers werden genoteerd en bonussen tot in de hemel reikten. Ook ministers van financiën en pensioenfondsbestuurders hunkerden naar de groeicijfers van vóór de crisis, als een vlugge oplossing voor hun budgettaire tekorten. Hierdoor is de verleiding groot om de financiële sector tegemoet te komen met goedkoop geld en slechts lichte vormen van verzwaaarde regulering. Daarbij: de macht van de financiële lobby in New York en Londen is sterk verankerd in het politieke systeem.

In de tweede plaats is er de nostalgie naar de knusse naoorlogse verzorgingsstaat. Tegen de achtergrond van globalisering, geïntensiverde Europese economische integratie, migratie, hoge opleidingseisen en de dagelijkse drukte van tweeverdienerhuishoudens dient verzorgingsstaatnostalgie voor velen als een historisch eikpunt dat hun politieke preferenties voedt, zeker nu de crisis de legitimiteit van het neoliberale denken heeft aangetast.³ Neem de discussie over het optrekken van de AOW-leeftijd: tegenstanders zetten zowel het gevaar van 'afbreuk' als het streven naar 'behoud' van de verzorgingsstaat in als argument. Intussen weten partijen op de flanken van het politieke spectrum verzorgingsstaatnostalgie knap in zetten ter versterking van rechts xenofobisch antiglobalisme (Wilders), respectievelijk links antikapitalistisch neoprotectionisme

(SP). Tussen deze beide krachtige sentimenten van restauratie is het voor de middenpartijen, de PvdA in het bijzonder, moeilijk om een heldere positie te articuleren.

Beide restauratieve krachten gedijen echter bij selectieve herinnering, die erom vraagt doorgeprikt en gecorrigeerd te worden. De naoorlogse periode was er weliswaar een van stabiliteit en groei, maar het waren ook zeer sobere jaren van hard werken. Een klein voorbeeld: de zesdaagse werkweek verdween pas in 1960. De hedendaagse verzorgingsstaatnostalgie is doordrenkt van isolationisme en euroscepticisme, die in de jaren vijftig ontbraken. Ook in het politieke centrum manifesteert dat fenomeen zich. Wat wordt vergeten is dat het economische succes van Europese integratie juist sterk heeft bijgedragen aan de ruimhartigheid van sociaal beleid in open economieën als de Nederlandse. Handelsliberalisering en sociale bescherming liepen gelijk op.

Ook het neoliberale tijdperk kent zijn mythes. Alhoewel het neoliberalisme marktwer-

Vooralsnog domineert in de politieke arena een hang naar de status quo ex ante

king nieuwe energie gaf, is de meer recente groei (vanaf de val van de Berlijnse Muur in 1989) op basis van financiële innovatie en kapitaalmarktderegulering, in grote mate illusoir gebleken. Financialisering heeft weinig goeds gebracht voor de reële economie. Bovendien was deze groei verspillend en ongelijk: sinds de jaren negentig werd de inkomensverdeling steeds schever. In veel westerse landen stagneerde de inkomensmediaan en in de Verenigde Staten liep deze zelfs terug in de afgelopen twee decennia. Je zou haast de conclusie moeten trekken dat de inkomensongelijkheid zozeer is toegenomen dat die vandaag de dag de economische groei juist schaadt.⁴

EEN NIEUWE WIND

Voor zowel herstel van ingebed liberalisme als behoud van neoliberalisme geldt dat het ongewenst en zelfs onmogelijk is. Hoewel het misschien voor de hand ligt om de toekomst van het kapitalisme te schetsen als een wereldwijde versie van het naoorlogse ingebedde liberalisme van soevereine nationale politieke economieën, is zo'n perspectief nauwelijks reëel. De (econo-

Het stabiliseren van de financiële sector is goeddeels gelukt, nu breekt de periode van herstructurering aan

mische) globalisering is ver voortgeschreden — niemand krijgt die geest terug in de fles. Een beschaafde mondiale economie moet nu het doel zijn. Mogelijk biedt een regime van 'ingebod globaliseren' ons de gelegenheid afstand te nemen van de scheefgroei van de afgelopen jaren, zonder dat we daarbij vervallen in valse verzorgingsstaatnostalgie.

44 Het vormgeven van een regime van ingebod globaliseren heeft twee kanten. Een eerste vereiste is een stabiel en duurzaam systeem voor internationale samenwerking of *global governance*, waarin verschillende regionale en nationale preferenties op wereldschaal tegen elkaar kunnen worden afgewogen. Op nationaal niveau is een herijking geboden van de rol van de overheid in het scheppen van de voorwaarden voor zowel economische dynamiek als een rechtvaardige verdeling van levenskansen. Nationale en internationale instituties moeten, kortom, in gezamenlijkheid de krachten van de wereldwijde markt temmen. Dit biedt ruimte voor een politiek-inhoudelijk gesprek over diverse doelstellingen waaronder economische groei, maar ook klimaatverandering en armoedebestrijding.

De crisis heeft een aantal verschuivingen in een stroomversnelling gebracht die laten zien dat de optie van ingebod globaliseren niet kansloos is. Neem de financiële wereld: alhoewel Wall Street vanwege het goedkope geld gemakkelijk vervalt in een overmatig uitdelen van bonussen, zijn 'beteugelen' en 'reguleren' geen vieze woorden meer als er over (financiële) markten gesproken wordt. Het stabiliseren van de financiële sector is goeddeels gelukt, nu breekt de periode van herstructurering aan. Een teken aan de wand is de groeiende overeenstemming over de noodzaak van Europees toezicht — zie het rapport-De Larosière.⁵ Ook maakte de EU onlangs plannen bekend voor het reguleren van de markt voor financiële derivaten en hedgefondsen en pleitte Obama ervoor een plafond te stellen aan bankiersbonussen. Daarbij zullen banken grotere buffers moeten gaan aanhouden.

Daarnaast is een herstel van *global governance* heel duidelijk zichtbaar — zie bijvoorbeeld hoe snel de G8 is vervangen door de G20. Dit gaat gepaard met een geopolitieke en economische machtsverschuiving naar het Oosten. De opkomende economieën van met name China, India en Brazilië worden een steeds belangrijker onderdeel van de wereldeconomie. De roep om een eerlijker zetelverdeling binnen het IMF en de Wereldbank wordt als gevolg daarvan steeds sterker. Bovendien kunnen de opkomende economieën en Rusland niet gemist worden bij het oplossen van de klimaat- en energieproblematiek. Het doet de vraag rijzen of Nederland dogmatisch moet vasthouden aan een eigen zetel in de internationale instituties van *global governance* en of het niet beter is om te zetten op twee stemmen voor Europa — één voor de Eurozone en één voor de rest van de interne markt.

Als gevolg van de crisis is ook de aandacht — in positieve zin — voor sociaal beleid terug van weggeweest. Dit geldt niet alleen voor Europa, maar ook voor de Verenigde Staten en China, waar Europees sociaal beleid op het terrein van pensioenen en gezondheidszorg een belangrijke inspiratiebron is. De noordelijke lidstaten van

de Europese Unie laten zien dat later en flexibel pensioneren in combinatie met investeren in kinderen en carrièrevriendelijk gezinsbeleid de beste garantie biedt voor een houdbare en goede ouderdagsvoorziening.

Hernieuwde aandacht voor sociaal beleid is hard nodig: voor het eerst in honderd jaar is in Nederland een grote meerderheid van de volwassenen van mening dat hun kinderen het slechter zullen krijgen dan zichzelf.⁶ Om deze angst weg te nemen is het van vitaal belang meer aandacht te geven aan hoe sociaal beleid interacteert met vruchtbaarheid, onderwijs en de brede kwaliteit van het arbeidsaanbod. Dit begint bij investeringen in onderwijs — in de kinderjaren wordt immers de basis gelegd voor de latere levenskansen van burgers. Ook om Europa concurrerend te laten blijven in de nieuwe wereldwijde kenniseconomie moet beleid zich richten op het maximaliseren van leervermogens van kinderen en jongeren: wil Europa straks serieus toegevoegde waarde kunnen blijven creëren in het productieproces, dan is een goed opgeleide beroepsbevolking vereist. Naast de kwaliteit van het onderwijs is de toegankelijkheid ervan belangrijk. Dit vraagt om goede doorstroommogelijkheden en — in Nederland — om uitstel van selectie, om zo kansengelijkheid te vergroten. Verder behoren systemen voor levenslang leren verder ontwikkeld te worden om werknemers ertoe in staat te stellen gedurende hun hele loopbaan inzetbaar te blijven. Het nieuwe accent op menselijk kapitaal veronderstelt tevens dat hogere eisen worden gesteld aan het lerarenkorps, wat noopt tot extra investeringen in de kwantiteit en kwaliteit daarvan: geen hoogstaand onderwijs zonder gemotiveerde en goed opgeleide leraren.

Het is nodig om de kosten die kinderen met zich mee brengen meer te socialiseren, om de stagnatie in de bevolkingsgroei — met alle consequenties van dien voor economische groei en intergenerationele solidariteit — te remmen. Het verlagen van de kosten voor ouders (bijvoorbeeld via het bieden van kwalitatief hoogstaande en breed toegankelijke

voorschoolse, tussenschoolse en naschoolse educatieve voorzieningen) kan helpen de trend van een dalende vruchtbaarheid in Europa te keren. Bovendien staat hier ook de houdbaarheid van een ruimhartige verzorgingsstaat in een vergrijzende samenleving op het spel. Deze vereist voldoende goedopgeleide en hoogproductieve werknemers in de toekomst; jongeren met onderontwikkelde cognitieve capaciteiten en beperkte scholing zullen juist de kwetsbare groepen op de arbeidsmarkt van morgen worden. Onderinvesteren in kinderen kunnen we ons simpelweg niet permitteren.

Naast verschuivingen in sociaal beleid zijn ook veranderingen in de wetenschap zichtbaar. In intellectueel opzicht lijkt de economische wetenschap zich te revancheren als een oprecht empirische sociale wetenschap, na te zijn vastgelopen op het spoor van de rationele verwachtingen en de efficiënte markttheorie. Er zijn nog maar weinig economen die onvoorwaardelijk durven te beweren dat markten zichzelf reguleren, stabiliseren en daarmee

Als gevolg van de crisis is de aandacht voor sociaal beleid terug van weggeweest

legitimeren. Er is hernieuwde aandacht voor de irrationele en onvoorspelbare marktfactoren die Keynes *animal spirits* noemde. Economische vraag is nu zeker zo belangrijk als aanbod. Ook over de verhouding staat/markt wordt niet langer dichotoom gedacht: meer van het een is niet langer minder van het ander. Markten zijn bovendien niet langer in theorie allemaal gelijk. Arbeidsmarkten en financiële markten zijn als instituties onvergelijkbaar en veronderstellen verschillende vormen van sociale en publieke kaderstelling en regulering. Financiële stabiliteit gaat verder dan inflatiebeteugeling.

Deze signalen die wijzen op regimeverandering vertalen zich reeds politiek. Neem

de discussie die Stiglitz, Sen en Fitoussi (in opdracht van de Franse president Sarkozy) hebben aangezwengeld over de grenzen van het denken in termen van Bruto Nationaal Product en economische groei als maatstaf voor sociale vooruitgang.⁷ Hun pleidooi komt er in wezen op neer dat — net als in de hoogtijdagen van het ingebedde liberalisme — inhoudelijke doelen als werkgelegenheid, gezondheid, ontplooiingskansen, armoedebestrijding en het tegengaan van klimaatverandering op gelijke voet moeten worden gesteld met economische groei. Aan de hand van sociale indicatoren en indices op deze terreinen kan worden beoordeeld of beleid duurzaam is voor economie, maatschappij en

De signalen die wijzen op regimeverandering vertalen zich reeds politiek

milieu.⁸ Zoals Jacques Delors opmerkt, is de huidige crisis mogelijk een verkapte zegen voor de zoektocht naar nieuwe indicatoren. Het uitblijven van groei dwingt politici ertoe bij het ontwerpen van beleid nieuwe maatstaven voor de kwaliteit van het bestaan te hanteren, om zo het electoraat voor zich te winnen.⁹

46 Van een laatste belangrijke verschuiving die zich aan het voltrekken is lijken veel nationale politici nog niet overtuigd: de crisis zet Europa in het brandpunt van de politiek. De crisis heeft helder aan het licht gebracht hoezeer Europese lidstaten economisch met elkaar verweven zijn. Vooral de euro heeft zijn kracht bewezen als stabiele valuta in moeilijke tijden. Onder leiding van Jean-Claude Trichet heeft de Europese Centrale Bank vanaf midden 2007 een krachtig, flexibel, responsief en soms onorthodox crisisbeleid van monetaire verruiming gevoerd, ondanks stevige kritiek uit Duitsland. De ervaring van de crisis leert dat ook de nieuwe, kleinere lidstaten zo snel mogelijk toegang moeten krijgen tot de EMU. De economische

vervlechting van Europa veronderstelt meer dan voorheen een gezamenlijk Europees antwoord op de naschokken van de crisis. Wil Europa met zijn interne markt en de EMU sterker uit de crisis te voorschijn komen, dan moet een gecoördineerde aanpak worden ontwikkeld. Dit vereist nauwere samenwerking tussen Europese ministers van financiën en afspraken over stimuleringsmaatregelen en exit-strategieën.

DE KEUZE VOOR EUROPA

Een van de belangrijkste voorwaarden voor effectief en legitiem ingebed globaliseren is het afschudden van de heersende eurosceptis. Laf politiek meeliften op het sentiment over hoe Europese economische integratie ten koste gaat van nationale sociale bescherming geeft geen pas. Bovendien wakkert die houding rechtse xenofobie en links protectionisme juist aan. Beter is het om hervormingsverzet — dat is gebaseerd op achterhaalde vooroordelen — als problematisch aan de kaak te stellen en tegelijkertijd met gezag consensus en draagvlak te ontwikkelen voor fundamentele herijking.

Natuurlijk kwam de crisis voor de Europese Unie op een bijzonder ongelukkig moment. De Unie had te lijden onder een zwak verdrag (Nice), weinig interne cohesie sinds de uitbreiding van 2004, impopulariteit bij het brede publiek en een smalle Lissabon-agenda die enkel oog heeft voor groei, banen en structurele hervormingen. Hier openbaart zich de tragiek van Europa: hoewel de EU de wereldeconomie programmatisch veel te bieden heeft op het terrein van economische coördinatie, de inbedding van een interne markt, regionale monetaire stabiliteit, modern sociaal beleid en een ambitieus klimaatbeleid, kan ze naar binnen en naar buiten geen politiek-institutionele vuist maken.

Effectieve macro-economische *governance*, fiscale coördinatie en sturing en financiële marktregulering zullen in ieder geval meer op Europees niveau moeten plaatsvinden. Ook zou het goed zijn om op dat niveau een vertrouwenwekkend budgettair kader te ontwikkelen, waarbij sociale

investeringen, met in potentie een groot rendement, worden ingeboekt als investeringen en niet als consumptieve publieke uitgaven. Op termijn zal de Europese economische gemeenschap, al is het met vallen en opstaan, een politieke unie moeten worden die haar programmatisch gezag kan paren aan institutionele kracht.

De levensvatbaarheid van een institutioneel sterk en meer politiek Europa hangt uiteindelijk af van de steun die burgers eraan geven. Die steun kan alleen worden verkregen op basis van een robuuste notie van sociale rechtvaardigheid en vertrouwen in de toekomst. Het is dus van existentieel belang voor de toekomst van de Europese economie en maatschappij om vorm en inhoud te geven aan een meer 'zorgzaam' sociaal Europa — ook om te laten zien dat Europa geen globaliseringsbedreiging van dichtbij is. In een wereld van geïntensiverde beleidsconcurrentie en vergrijzing horen daar nieuwe vormen van sociale weerbaarheid bij, zoals een genereus stelsel van sociale verzekeringen, hoogwaardig onderwijs en maatschappelijke dienstverlening voor tweeverdieners met kinderen.

HET GLAS HALFVOL

Bovenstaande embryonale ontwikkelingen — meer aandacht voor (internationale) financiële regulering; een breder kader van *global governance*; de herontdekking van sociaal beleid, ook in China, Brazilië en de VS; de loutering van de economische wetenschap; de zoektocht naar nieuwe indicatoren om de kwaliteit van economie en samenleving mee te beoordelen; het toegenomen belang van Europa — vormen de contouren van een nieuwe inbedding voor de internationale markteconomie. Op nationaal niveau is het — zeker in het licht van de vergrijzing — zaak te blijven investeren in flexibele arbeidsmarkten die sterk gericht zijn op activering, om herhaling van de trend van de jaren tachtig, toen veel werknemers uiteindelijk permanent buiten de arbeidsmarkt werden geplaatst, te voorkomen. Pas als de werkloosheid afneemt is een exit-strategie geboden. Daarbij

hoeft niemand kinderachtig te doen over de kosten: een crisis als de huidige maak je eens per generatie mee. Het kan dan best tien jaar duren om een begrotingstekort weg te werken — ook dat is de les van de jaren tachtig.

De Europese economische gemeenschap moet een politieke unie worden die programmatisch gezag paart aan institutionele kracht

Al met al is het glas eerder halfvol dan halfleeg: er is weliswaar sprake van crisis, maar er zijn tekenen die erop wijzen dat een regime van ingebed globaliseren mogelijk is. Of deze eerste, postcrisis-aanzet daadwerkelijk wordt gevolgd door regimeverandering, hangt sterk af van de mate van durf en zelfvertrouwen in de politieke arena. Nogmaals: de politiek is aan zet, niet de banken, werkgevers- of werknemersorganisaties. Om blijvende maatschappelijke steun voor een nieuw institutioneel tijdperk te verwerven, moet de Europese Unie sociale geloofwaardigheid uitstralen en moeten Europese leiders zich realiseren dat de crisis nog niet voorbij is, ondanks macro-economische stabilisatie. Dit vraagt van hen dat zij een proactief en strategisch postcrisis-langetermijnbeleid ontwikkelen én dat zij over hun nationale schaduw heen stappen. Die keuze veronderstelt niet alleen politieke *courage*, maar ook institutionele verbeeldingskracht. Laten we hopen dat we niet, naar analogie van de oliecrises van de jaren zeventig, een tweede kredietcrisis nodig hebben om lopende veranderingen in het denken om te zetten in effectief politiek handelen en regimeverandering.

Dit artikel is gebaseerd op het boek 'Aftershocks. Economic crisis and institutional choice' onder redactie van Anton Hemerijck, Ben Knapen en Ellen van Doorne (Den Haag: WRR, 2009).

Noten

- 1 OECD (2009), *Economic outlook*, no. 86.
- 2 CBS Persbericht, PB09-051, 21 juli 2009.
- 3 Zie: M. Elchardus (2009), 'Social discontent in European welfare states', in: A. Hemerijck, B. Knapen en E. van Doorne (red.), *Aftershocks. Economic crisis and institutional choice*, Amsterdam: Amsterdam University Press, p. 145-154.
- 4 Dit is de visie van onder anderen Jean-Paul Fitoussi. Hij beschouwt inkomensongelijkheid dan ook als de oorzaak van de crisis. Om koopkracht te behouden zagen huishoudens zich genoodzaakt te ontsparen en schulden te maken, aldus Fitoussi. Richard Sennet maakt een vergelijkbaar punt. Hij wijst erop dat veel van de Amerikaanse creditcardschulden niet het gevolg waren van overmatige consumptie, maar van uitgaven aan ziektekosten. De toename in private schuld tot onhoudbaar niveau was een belangrijke oorzaak van de crisis. Zie: J. Fitoussi, 'The problem of social deflation' en R. Sennet, 'The moral bankruptcy of new capitalism', in: Hemerijck, Knapen en Van Doorne (2009).
- 5 *Report by the high level group on financial supervision in the EU*, onder voorzitterschap van Jacques De Larosière, februari 2009.
- 6 *Eurobarometer 70*, Nationaal Rapport Nederland, herfst 2008.
- 7 Zie: J. Stiglitz, A. Sen en J. Fitoussi (2009), *Report of the commission on the measurement of economic performance and social progress*. Zie ook: J. Stiglitz, A. Sen en J. Fitoussi (2009), *Report of the commission on the measurement of economic performance and social progress revisited*, <http://www.stiglitz-sen-fitoussi.fr/en/index.htm>.
- 8 Tony Atkinson pleit er bijvoorbeeld voor om meer gebruik te maken van het OECD Health Data onderzoek. Dit onderzoek verzamelt en vergelijkt gegevens of prestaties van de gezondheidszorg in dertig landen, om zo het portfolio van indicatoren van welzijn te kunnen uitbreiden. Zie: T. Atkinson, 'A stress test for the welfare state', in: Hemerijck, Knapen en Van Doorne (2009).
- 9 Zie: J. Delors, 'Rekindling the spirit of cooperation', in: Hemerijck, Knapen en Van Doorne (2009).

Van nood naar deugd (2)

Van morele vrijstelling naar morele vergunning

Een publieke ethiek voor de financiële markten

RUTGER CLAASSEN

Enkele jaren geleden kwam een medewerker van onze bank, nog jong en erg nerveus, bij ons thuis op bezoek voor een ‘financiële check-up’. Het werd voor hem een teleurstellend gesprek. Alle basale verzekeringen en rekeningen hadden wij al. Daarom vroeg hij mijn vrouw en mij of we niet een aanzienlijk bedrag opzij zouden willen zetten voor onze droom: een mooie boot, een hoger pensioen, een tweede huisje? Toen we hem duidelijk maakten een dergelijke geldverslindende droom niet te hebben, was hij oprecht verbaasd. Hij had al snel door dat hij aan ons niets zou verdienen, en we babbelden nog wat na. We kwamen te spreken over een of andere ingewikkelde financiële constructie. Ik moet u helaas het antwoord schuldig blijven op de vraag wat het nu precies was, want alleen zijn reactie is me bijgebleven: ‘Dat mag niet van de ethiek.’ Hij wist niet dat ik ‘in de ethiek werkte’ — dat idee zou voor hem waarschijnlijk net zo vreemd zijn geweest als zijn antwoord voor mij was. Bij nader doorvragen bleek hij te bedoelen dat de *compliance code* van de bank die constructie verbood. Hij riep daarmee bij mij het beeld op

Over de auteur Rutger Claassen is redacteur van *S&D* en als politiek filosoof werkzaam bij het Instituut Politieke Wetenschappen van de Universiteit Leiden.

Noten zie pagina 57

van een bankier met twee boeken op zijn bureau: het wetboek en de *compliance code*. Iets dat in één van beide boeken staat, kan niet door de beugel. Daarmee wordt ethiek ge-outsourced — ethische geboden kun je opzoeken net als de bepalingen in het wetboek van strafrecht. En daarmee geldt omgekeerd: zolang iets niet in het boek staat, gaat het per definitie wél door de beugel.

Sinds het uitbreken van de kredietcrisis is alles voorwerp van debat geworden; van de meest gedetailleerde regulering in de financiële sector tot de meest fundamentele wetten van het kapitalisme. Economische analyses stonden daarbij voorop. Als de ethiek al ter sprake kwam was het meestal in simplistische termen, waarin de grenzeloze hebzucht van de bankiers werd gehegeld. Ik wil een poging doen onze gedachten over de morele kant van de crisis aan te scherpen. Daarbij zal ik verdedigen dat het morele kernprobleem niet zozeer hebzucht is, maar een verkeerde visie op de verdeling van morele verantwoordelijkheid. Het probleem is niet zozeer een gebrekkige *persoonlijke ethiek* bij enkele bankiers, maar een gebrekkige *publieke ethiek* voor de markt bij ons allen. Die publieke ethiek zal ik de ethiek van de morele vrijstelling van de markt noemen. Ik zal ervoor pleiten deze te vervangen door een ethiek van de morele vergunning.

49

VRIJSTELLINGS- VERSUS
VERGUNNINGSETHIEK

De vrijstellingsethiek houdt in dat spelers in de markt ontheven zijn van morele verantwoordelijkheid. Dit is de dominante visie in onze samenleving, en ook in de ethiek. Marktpartijen hoeven geen rekening te houden met morele overwegingen, zoals gewone mensen buiten de markt dat wel moeten. Stelt u zich de ontheffing voor zoals wanneer een burger ontheffing krijgt van identificatieplicht of inburgeringsplicht. De plicht geldt voor alle anderen, maar niet voor hem. Dit geloof in de morele vrijstelling van de markt vormt de kern van de liberale visie op de markteconomie.

Natuurlijk moeten de spelers op de markt zich wel aan de wet houden. In de wet staan morele geboden en verboden die voor iedereen gelden. Ik mag een ander niet vermoorden, bestellen of mishandelen, en die verboden gelden op de markt net zo goed als daarbuiten. Maar verder is de markt volgens de vrijstellingsethiek een 'moraalvrije zone'.¹ Vergelijk dit met een alledaagse situatie. We lopen op straat en zien iemand in nood: een oud vrouwtje wordt onwel, een kind dreigt te verdrinken, een bedelaar vraagt om geld. In zulke gevallen gelden bepaalde morele plichten. Op de markt is dat anders. Als onze concurrent op de hoek failliet dreigt te gaan, bieden we niet aan hem te helpen. Zijn faillissement is precies ons doel. Als de barman een stomdronken klant nog een biertje aanbiedt, geen probleem. De klant is zelf verantwoordelijk; en de tent moet wel draaien. 'Zou je deze deal zélf sluiten, als jij de klant was in deze transactie?' Die bij uitstek morele vraag hoeft de verkoper zich niet te stellen. Zijn amorele houding is op de markt geoorloofd.

50

Tegenover deze vrijstellingsethiek plaats ik een ethiek die uitgaat van het idee van een morele vergunning. Markten opereren onder een morele vergunning die zij verkrijgen van de samenleving waarin ze zijn ingebed.² De basispositie is er niet één van impliciete vrijstelling, maar van een expliciet fiat dat marktspelers per-

manent moeten verdienen. Er zijn twee verschillen met de vrijstellingsethiek. Ten eerste wordt een vergunning alleen verleend voor bepaalde doeleinden. Alleen die zijn moreel in de haak, de rest is verboden. Het is dus geen algemene *carte blanche*. Ten tweede kan een vergunning altijd weer worden ingetrokken. Waar een ontheffing voor onbepaalde tijd geldt, moet een vergunning telkens opnieuw worden verlengd.

Het principe van de morele vergunning moet u — net als de morele vrijstelling — begrijpen als een metafoor. Het gaat niet per se om echte, juridische vergunningen, zoals een verblijfsvergunning voor buitenlanders of een vergunning voor een markt kraampje op het dorpsplein. Toch is de analogie leerzaam. Zulke juridische

Het probleem is niet zozeer een gebrekkige persoonlijke ethiek bij enkele bankiers, maar een gebrekkige publieke ethiek voor de markt bij ons allen

vergunningen bieden eveneens alleen aanspraak op de rechten die in de vergunning bepaald zijn, kunnen worden opgezegd als de vergunninghouder buiten zijn boekje gaat, en moeten periodiek vernieuwd worden op basis van een recente beoordeling door de vergunningverlener. Die houdt daarmee de touwtjes in handen. Zo'n morele vergunning geeft filosofische handen en voeten aan het idee van dienstbaarheid aan de samenleving dat ook in het humanisme een belangrijke plaats kent. Het maakt duidelijk dat de uitoefening van individuele autonomie op de markt, hoe belangrijk ook, nooit absoluut kan zijn.

Van vrijstellingsethiek naar vergunningsethiek — laten we eens bekijken wat deze stap betekent voor een morele beoordeling van de kredietcrisis. Achtereenvolgens komen de rol van de bankproducten, de bonussen en de belastingbetaler aan bod.

DE BANKPRODUCTEN

De eerste en meest directe aanleiding van de financiële crisis lag in de verstrekking van ondeugdelijke bankproducten. De belangrijkste feiten zijn bekend. Er waren banken in de vs die (zgn. 'sub-prime') hypotheeklen verschaften aan personen die onvoldoende kredietwaardig waren. Daardoor vormden deze hypotheeklen een groot risico, zowel voor de banken die ze aanboden als voor de consumenten die ze kochten. Vervolgens werden deze hypotheeklen herverpakt en doorverkocht ('securitisatie') aan andere financiële instellingen, om zo de risico's te verspreiden. Voor de kopers van deze *securities* was het risico daardoor echter volstrekt niet meer te achterhalen. Kredietbeoordelaars (*rating agencies*) gaven met behulp van ingewikkelde computermodellen voor deze producten echter een gunstige risico-inschatting, waarin de kans dat grote hoeveelheden hypotheeklen nooit zouden worden terugbetaald, stelselmatig werd onderschat.³ De problemen braken uit toen grote aantallen consumenten hun hypotheek niet meer konden betalen. Zij waren bijvoorbeeld gelokt met een kunstmatig lage rente voor één of twee jaren, waarna die rente plotseling sterk steeg, met het voorspelbare gevolg dat hun inkomen niet toereikend was om aan de betalingsverplichtingen te voldoen. De rest is geschiedenis.

Wat is nu het *morele* probleem met deze producten? Volgens een vrijstellingsethiek is er zoiets als een 'minimale marktmoraal'. Marktspelers moeten zich aan hun contracten houden, eerlijke informatie geven over hun producten, meedenken met hun klanten en betrouwbare zakenpartners zijn. Deze minimale normen zijn nodig om de markt goed te laten functioneren en we vinden op elke markt dan ook vele marktpartijen die zich hieraan houden. Dat de vrijstellingsethiek van het bestaan van zo'n minimummoraal uitgaat, lijkt in tegenspraak met de centrale stelling van deze ethiek die ik eerder noemde: dat er helemaal geen moraal is op de markt. Die tegenstelling is echter schijn. Kenmerkend voor de vrijstellingsethiek is namelijk dat marktpar-

tijen elkaar niets kunnen verwijten als zij zich niet aan deze minimumnormen houden. De eindverantwoordelijkheid ligt altijd bij marktpartijen zelf om op hun hoede te zijn. Hun vrijwillige toestemming wanneer zij contracten aangaan, maakt het voor hen onmogelijk zich achteraf te beklagen. De minimumnormen zijn handig om het economisch verkeer soepel te laten verlopen, maar ze vormen voor de vrijstellingsethiek geen basis voor een *morele* veroordeling. Als beide partijen bij een transactie maar vrijwillig hebben gehandeld, is *moreel* alles in orde.

Natuurlijk zullen verkopers soms proberen om mensen te laten instemmen met transacties die dubieus zijn. Iedereen die wel eens naar consumentenprogramma's als *Kassa* of *Radar* kijkt, weet dat er altijd pogingen tot bedrog en oplichterij zullen zijn. Voorstanders van de *morele* vrijstelling echter menen dat het zogenaamde 'reputatiemechanisme' ervoor zorgt dat de spelers zich wel van de meest nare praktijken onthouden. Publiciteit in allerhande media zal ervoor zorgen dat het niet loont om *morele*

'Zou je deze deal zélf sluiten, als jij de klant was?' Die bij uitstek morele vraag hoeft een verkoper zich niet te stellen

verantwoordelijkheden te ontlopen. Niemand wil als een bedrieger bekend staan, want dan lopen de klanten weg. Onbetrouwbare zakenpartners schieten zichzelf in de voet en zullen door de concurrentie geëlimineerd worden. Daardoor lopen op de markt op de lange termijn eigenbelang en *moreel* gedrag keurig parallel. Volgens de vrijstellingsethiek zuiveren markten immoreel gedrag uit. Ze zijn in *moreel* opzicht zelfregulerend.⁴

Minister Bos verwoordde dit gedachtegoed kernachtig tijdens de laatste Algemene Financiële Beschouwingen. Hij kreeg toen veel aandacht

voor zijn uitspraak dat provisies op koopsompolissen van 80% 'totaal idioot' zijn. Veelzeggender is echter wat hij direct daarna zei, toen Kamerlid Irrgang van de Socialistische Partij hem vroeg of totaal idiote dingen niet verboden moeten worden: 'Ik ben bang dat precies dit het verschil is tussen de SP-fractie en de rest van de Kamer. Nee, er gebeurt helaas een heleboel idioots in deze wereld wat wij niet verbieden. Je kunt daarbij mensen een eigen verantwoordelijkheid

Volgens de vrijstellingsethiek zuiveren markten immoreel gedrag uit — ze zijn in moreel opzicht zelfregulerend

geven en mensen kunnen die verantwoordelijkheid prima aan. (...) De ervaring tot nu toe leert dat mensen zelf wel inzien dat zij bepaalde producten niet moeten afnemen als je helder maakt hoeveel provisie ze daarvoor moeten betalen.⁵

De vergunningsethiek maakt een andere analyse. In de kern gaat het erom dat hypotheekverstrekkers hun klanten hebben misleid over de risico's van de producten die ze aanschaffen. Die misleiding is moreel onaanvaardbaar wanneer marktpartijen onderling sterk verschillen in kennis, informatie, intelligentie en onderhandelingscapaciteiten. Bij complexe financiële producten is dat al snel het geval. Waar menigeen in de bankwereld zelf de risico's niet eens kon doorgronden, kan van consumenten niet verwacht worden dat zij dat wel kunnen. Dat maakt het hoogst problematisch terug te vallen op de vrijwillige toestemming van consumenten. Zij zijn de zwakkere marktpartij en behoeven bescherming tegen de streken van sterkere marktpartijen. Dat een dergelijke bescherming niet alleen in de vs nodig is, hebben de afgelopen maanden wel bewezen. Ook in Nederland hebben we met de koopsompolissen van DSB een sterk staaltje gezien van de schade

die aan vele gezinnen werd aangericht door malafide verkooppraktijken. Het reputatiemechanisme waarop de vrijstellingsethiek zich beroept functioneerde in de financiële sector overduidelijk niet. Vele van de meest risicovolle banken hadden een uitstekende reputatie.⁶ De ondoorzichtigheid van de producten maakte het voor klanten haast ondoenlijk deze goed te beoordelen. Als alle grote spelers in de markt daaraan meedoen, en toezichthouders ook niet aan de bel trekken, heeft de klant niet echt de mogelijkheid om slechte banken te bestraffen door weg te blijven.

Gebeurde een dergelijke misleiding bewust? Dat hoeft niet. Wellicht waren de verkopers zelf ook overtuigd dat hun producten solide waren. Voor een *morele* beoordeling maakt dat echter niet uit. Het gaat er niet om welke risico's geldverstrekkers daadwerkelijk zelf hebben gezien. Waar het om gaat is of zij die risico's *hadden moeten zien*. Dat is een belangrijk onderscheid dat in het morele en juridische verkeer zeer gebruikelijk is. Als een auto door rood rijdt en een fietser aanrijdt is hij aansprakelijk, ook als hij zegt dat hij het rode licht 'niet gezien heeft'. Hij wordt geacht het rode licht gezien te hebben. Dat hoort bij de bekwaamheden die hij geacht wordt als bezitter van een rijbewijs te hebben. Voor een bankier geldt iets soortgelijks. Iedereen die enkele avonden spendeert aan het lezen van beschrijvingen van de geschiedenis van financiële crises, weet hoe desastreus speculatie met tulpen, huizen of internet *start-ups* kan uitpakken.⁷ Van bankiers kan bekendheid met deze literatuur zeker verwacht worden. Bieden zij toch dergelijke producten aan, dan is sprake van moreel falen.

Een vergunningsethiek zou daarom de zaken omdraaien. Banken zouden, zoals o.a. de econoom Willem Bouter voorstelt, net als bij medicijnen het geval is vooraf toestemming moeten krijgen voor het op de markt brengen van nieuwe producten. Die toestemming wordt pas verleend na een langdurige testfase. Alle niet geaccrediteerde producten zijn verboden.⁸ De vergunningsethiek is hier meer dan een

metafoor. Zij vraagt om een letterlijke, juridisch afdwingbare vergunning voor financiële producten. Het toezicht achteraf wordt daarmee vervangen door toezicht vooraf, de specifieke vergunning komt in de plaats van een algemene ontheffing, omdat die slechts kan worden ingetrokken als de schade al is aangericht. In allerlei andere sectoren vinden we het volstrekt normaal dat er grenzen zijn aan de ondernemersvrijheid ten behoeve van de bescherming van consumenten. Het is tijd aan de *status aparte* van de financiële sector een einde te maken.

DE BONUSSEN

Een tweede probleem dat aan de wieg stond van de kredietcrisis was het verstrekken van omvangrijke bonuspakketten aan het topmanagement en de tophandelaren van financiële ondernemingen. De vrijstellingsethiek is ook hier glashelder: bonussen in de financiële sector zijn betalingen aan werknemers door commerciële bedrijven. Er is geen enkele grondslag om daar een moreel oordeel over te hebben. Moeten we ons daarbij neerleggen?

Het morele karakter van bonussen is een lastig onderwerp. Waarschijnlijk komen nergens zozeer tegengestelde principiële intuïties over wat juist is en wat niet aan het licht. De morele kern van het bonusprobleem lijkt mij te zijn dat bonussen een manier van zakendoen stimuleren waarin winstmaximalisatie het hoogste gebod wordt, zowel op het niveau van het bedrijf als voor de persoon die de bonus ontvangt.⁹ Dat leidt tot een basale omkering van het doel van economische activiteit, waar filosofen van Aristoteles tot Marx al voor waarschuwden.¹⁰ Oorspronkelijk is het doel van een economische prestatie het bevredigen van menselijke behoeften, waarbij een al dan niet bescheiden winst aan het eind van de dag slechts een middel is (een winst die weer kan worden geherinvesteerd om zodoende nog meer behoeften te bevredigen). Maar nu wordt het doel het vermeerderen van kapitaal, en het bevredigen van behoeften van klanten, werk-

nemers, leveranciers en anderen wordt daartoe een willekeurig middel. Hier komt de hebzucht om de hoek kijken.¹¹

Dit mechanisme is niet uniek voor financiële markten. Als ik een groep studenten vraag 'waarom geeft een leraar les?', krijg ik meestal een antwoord in de trant van 'omdat hij leerlingen iets wil bijbrengen'. Het doel van zijn vak wordt geformuleerd in de waarde van de inhoudelijke dienst die hij levert. Als ik hen vraag: 'waarom verkoopt een schoenenfabrikant schoenen?', zeggen ze: 'om winst te maken'. We kunnen beide motieven in de praktijk moeilijk scheiden. Natuurlijk geeft de leraar óók les om zijn salaris te ontvangen en werkt de schoenenfabrikant óók om mooie schoenen te produceren waar hij trots op kan zijn. Toch veronderstellen we dat het externe motief (winst) voor marktspelers vooropstaat, en het interne motief voor anderen. En deze veronderstelling leidt tot een *self-fulfilling prophecy*. Als je mensen in de marktsector wijsmaakt dat het hun vóór alles om de winst gaat, zullen zij zich daar op den duur naar gaan gedragen.

Als je mensen in de marktsector wijsmaakt dat het hun vóór alles om de winst gaat, zullen zij zich daarnaar gaan gedragen

Maar wat is daar nu precies verkeerd aan? De voorstanders van de morele vrijstelling van de markt zouden kunnen zeggen: 'het siert een mens wellicht niet, om zo zijn eigen inkomen boven alles te stellen, maar het is toch geen kwaad? Wie zijn wij om een oordeel te vellen over wat een ander motiveert zijn werk te doen?' Aristoteles' antwoord hierop is voor ons vandaag de dag problematisch. Hij betoogde dat het streven naar telkens meer winst 'onnatuurlijk' is, omdat het bevredigen van behoeften het 'werkelijke' doel van de economie is. Maar is

het winststreven wel onnatuurlijker dan dat intrinsieke motief? Dat is lastig hard te maken. Ik zou het morele probleem met bonussen daarom anders lokaliseren. De bonus is niet zozeer intrinsiek immoreel, maar hij moedigt immoreel gedrag aan. Het kwaad van de bonus is dus een afgeleid kwaad. Ze stimuleert het nemen van onverantwoorde risico's, waardoor vele anderen gedupeerd kunnen worden. De neiging ontstaat om de winst op korte termijn op te drijven, waar later pas zal blijken dat de handel niet zo goed was als hij leek. Innovaties worden in de markt gezet die geen toegevoegde waarde voor de economie als geheel blijken te hebben. De zaken worden op korte termijn mooier afgespiegeld dan ze werkelijk zijn. Bedrog en fraude worden zeer winstgevend en daarmee verleidelijk. Als dat uitkomt zijn de betrokkenen allang weer vertrokken. Hier ontbreekt een elementaire wederkerigheid: de bonusontvanger heeft de lusten, anderen de lasten.

Welke conclusies moeten we verbinden aan deze morele overwegingen? Een vergunningsethiek moet het toekennen van bonussen aan concrete, juridische vergunningen onderwerpen. Een beroep op vrijwillige matiging is niet genoeg. De belangrijkste reden daarvoor is dat alleen regulering in staat is om het eeuwig terugkerende argument van de arbeidsmarkt

Bonussen moeten aan concrete, juridische vergunningen worden onderworpen

54

van zijn kracht te ontdoen. Pas als alle spelers op de markt onderworpen zijn aan dezelfde beperkingen, loont het niet meer om de werkgever te dreigen met opstappen naar een ander bedrijf indien de bonus niet hoog genoeg uitvalt. De regulering die de G20 onlangs heeft afgesproken koppelt bonussen aan werkelijk gerealiseerde winst op de lange termijn. Dat is een eerste stap, maar het is niet genoeg. Een plafond voor

bonussen is eveneens noodzakelijk. Want als de voorhangende worst maar groot genoeg is, blijkt de creativiteit van bankiers geen grenzen te kennen.¹² Hoewel we kunnen twisten over de speelruimte die er voor variabele beloning over zou moeten blijven, is duidelijk dat het niet om veel geld kan gaan. De bonus zou weer een leuk extraatje moeten worden, bijvoorbeeld ter grootte van tien of maximaal twintig procent van het jaarsalaris.¹³

DE BELASTINGBETALER

Dat brengt ons bij een derde moreel probleem dat door de kredietcrisis opnieuw duidelijk is geworden. Grote financiële instellingen kunnen zich grote risico's permitteren want ze weten dat de staat hen uit de brand zal helpen wanneer het misgaat. Ze zijn 'too big to fail'. Er is daarmee sprake van een pijnlijke morele asymmetrie: in goede tijden zijn de lusten voor de bank, in slechte tijden de lasten voor de belastingbetaler. Net als de bonussen zet ook deze asymmetrie een premie op roekeloos gedrag. Eventuele schade kan moeiteloos op anderen afgewenteld worden. En hoewel de precieze kosten van de kredietcrisis onduidelijk zijn, is die schade aanzienlijk. Afgezien van de directe kosten voor de staat, bestaan ze uit de kosten van de wereldwijde recessie. Het is gemakkelijk om te vergeten, maar de grootste schade van de crisis wordt gedragen door diegenen die er het minste mee te maken hebben: de allerarmsten. Voor hen is de crisis een zaak van leven en dood. Zo schatte een rapport van de Wereldbank dat in Afrika alleen al wellicht tussen de 200.000 à 400.000 zuigelingen extra zullen overlijden.¹⁴ Natuurlijk kunnen we bankiers hierom nog niet dood door schuld ten laste leggen. Maar het roept op zijn minst de vraag op of zij zich op hun morele vrijstelling kunnen beroepen.

Waarom is het idee van een morele vrijstelling van de markt überhaupt aantrekkelijk? Waarom eigenlijk aannemen dat de markt geen moraal kent, anders dan die van vrijwilligheid; dat de markt moreel zelfregulerend is? Een

lange geschiedenis in het denken over economie poneert het volgende — wellicht verassende — antwoord. *De afwezigheid van moraal dient een hoger moreel doel.* Zij staat het aan individuele spelers toe zich volledig te concentreren op hun eigenbelang. Alleen als iedereen dat doet, slaagt de markt namelijk in haar opzet, om een zo groot mogelijke welvaart voor iedereen te scheppen. Dat is de kern van de ‘morele vrijstelling’ van de markt, vastgelegd in Adam Smith’s beeld van de onzichtbare hand.¹⁵ Als wij efficiënter zijn dan de concurrent, moet hij failliet gaan. De zwaksten moeten uitgeschakeld worden en de sterksten overwinnen. Alleen dan krijgt de consument op de lange duur de beste producten tegen de laagste prijs.

Het is tegen dit idee dat de morele vergunning in opstand komt. Het centrale idee van de vergunningsethiek is dat markten, wanneer aan hun morele lot overgelaten, niet automatisch de grootst mogelijke welvaart zullen genereren. De onzichtbare hand is niet onfeilbaar, waardoor markten soms grote schade kunnen veroorzaken.¹⁶ De liberale idee is dat die schade voor eigen rekening van marktpartijen zelf moet komen (‘dan hadden ze maar niet zo stom moeten zijn...’). De vergunningsethiek gaat er daarentegen van uit dat die schade in sommige gevallen moet worden toegerekend aan hen die haar veroorzaken. De schuldige marktpartij kan zich in die gevallen niet redden door te wijzen op de vrijwillige toestemming van de marktpartij die zij gedupeerd heeft. Een eerste voorbeeld daarvan noemde ik al toen ik sprak over de toestemming van zwakkere marktpartijen bij de aankoop van ondeugdelijke financiële producten. Wanneer we nadenken over de schade die de crisis heeft toegebracht aan derden, buiten de financiële markten, in de reële economie, vinden we een tweede reden waarom de vrijwillige toestemming van marktpartijen in de financiële markten niet het laatste woord kan zijn.

Wij zijn allen door talloze economische transacties met de financiële markten verbonden. De financiële sector is een bijzondere economische sector. Zij verkoopt niet zomaar

een product, maar krediet — de smeerolie van de economie. Daarmee laadt zij een extra verantwoordelijkheid op haar schouders. Gaat er iets mis in de financiële sector, dan merkt de hele economie daar de gevolgen van. Dat betekent dat ondernemen in deze sector niet hetzelfde kan zijn als ondernemen in andere sectoren. De belangen van degenen die afhankelijk zijn van krediet — dus van alle anderen in andere markten — staan op het spel. Aangezien niemand van ons ervoor kan kiezen zich uit al die markten terug te trekken, kunnen we ons niet aan de invloed van financiële bedrijven onttrekken.¹⁷ Wij hebben nooit ingestemd met wat zich daar afspeelde, maar ondervinden er wel de gevolgen van. Dat maakt dat wij er ook een moreel oordeel over mogen hebben. De publieke verantwoordelijkheid van de staat voor het redden van banken en de morele verantwoordelijkheid van banken om de rest van de economie te

Door een brand in het financiële huis mag de rest van de straat niet in rook opgaan

dienen, zijn daarmee twee kanten van dezelfde medaille.¹⁸ De financiële wereld werkt in feite permanent onder een publieke vergunning. Pas in slechte tijden wordt zichtbaar wat altijd al aanwezig is.

Er zijn genoeg concrete plannen te bedenken om ook hier handen en voeten te geven aan het idee van een morele vergunning. De speciale bankenbelasting om (een deel van) de kosten van de crisis terug te vorderen lijkt me in dit opzicht een aantrekkelijk idee.¹⁹ De overheidsfinanciën zijn door de crisis voor vele jaren, zo niet een decennium uit het lood geslagen, met allerlei pijnlijke maatregelen voor de burger als gevolg. Zo wordt de rekening in ieder geval voor een klein deel neergelegd waar hij hoort. Nog aantrekkelijker wordt zo’n belasting wanneer zij niet alleen zou dienen om de kosten van de cri-

sis af te betalen, maar ook om te sparen voor de volgende crisis. Er zijn vandaag de dag meerdere economen, wetenschappers en beleidsmakers sceptisch over de mogelijkheid om de financiële sector aan effectieve regulering te onderwerpen. Als zij gelijk hebben dat financiële *whizzkids* altijd weer nieuwe mazen in het net zullen weten te vinden, zou het een geruststellende gedachte zijn dat er een pot met geld achter de coulissen klaarstaat om nieuwe klappen op te vangen. Zo verplichten we de financiële sector zichzelf te verzekeren tegen haar eigen onbesuisdheid van de toekomst.

Een bankenbelasting is niet het enige mogelijke antwoord. Ook andere maatregelen kunnen deel van de oplossing zijn, zoals een uitbreiding van de persoonlijke aansprakelijkheid van bankiers,²⁰ een scheiding tussen gewone banken en zakenbanken of hogere kapitaaleisen aan risiconemende banken. Een beoordeling van de economische merites van deze voorstellen laat ik aan anderen. Vanuit moreel gezichtspunt is het belangrijkste dat we het eens worden over het onderliggende principe — dat door een brand in het financiële huis niet ongestraft de rest van de straat in rook mag opgaan.

MEER DAN POLITIEK

56 De financiële sector kenmerkt zich door een stuitend gebrek aan schuldbesef.²¹ De securitisatie-praktijken zijn weer op gang gekomen en de bonussen worden uitgekeerd als nooit tevoren.²² Zo staat bij Goldman Sachs een bonuspot van 20 miljard dollar klaar voor het eind van dit jaar en onlangs verklaarde haar topman Blankfein monter dat banken ‘het werk van God’ doen.²³ Uit niets blijkt dat de samenleving de financiële geest weer in de fles heeft weten te krijgen. Wij zijn blijkbaar nog steeds in de ban van de vrijstellingsethiek. Dat maakt het beteugelen van het financiële kapitalisme tot een moeizaam proces. Wij moeten financiële markten weer leren zien als ‘gewone’ morele plaatsen, waar dezelfde principes van morele toerekening, schuld en verantwoordelijkheid gelden als overal

elders. Dat vereist het afscheid nemen van een lang gekoesterde speciale uitzondering.

De vrijwilligheid tussen marktpartijen die het hart van de liberale vrijstellingsethiek vormt, wordt overgenomen door vrijwilligheid op een hoger niveau, in een vrijwillig gesloten ‘sociaal contract’ tussen alle burgers. Het idee van een sociaal contract is in de geschiedenis van de politieke theorie vaak gebruikt om duidelijk te maken waarom de staat — soms grote en gewelddadige — macht over zijn burgers mag uitoefenen. Burgers maken een onderling

De regulering van de financiële sector zou dé inzet van de volgende verkiezingen moeten worden

contract waarin zij een staat oprichten die hen beschermt tegen onderdrukking door andere burgers. In het contract limiteren die burgers echter uitdrukkelijk de macht die de staat daartoe tot zijn beschikking krijgt. De regering moet daarover bij verkiezingen voortdurend verantwoording afleggen. Zij moet laten zien dat zij haar macht niet heeft misbruikt, en kan worden weggestuurd indien zij dat wel heeft gedaan. We kunnen dit principe van het sociale contract ook toepassen op de markt. In het sociale contract krijgt de markt geen ongelimiteerde macht toegewezen, maar slechts een voorwaardelijke vergunning. Alleen die activiteiten die geen schade toebrengen aan burgers, zijn toegestaan. Marktpartijen moeten daarover verantwoording afleggen. Bij schending van het sociale contract volgt een morele veroordeling en zonodig ook politiek ingrijpen door de staat.

Betekent dit dat de bal uitsluitend bij de politiek ligt? Waarom heb ik al die tijd gesproken van een nieuwe ‘publieke ethiek’ voor de markt, en niet van een nieuwe ‘politiek’ voor de markt? Alle gesuggereerde maatregelen — van goedkeuring vooraf voor financiële innovaties tot beteugeling van bonussen, bankbelastingen en

andere — zijn immers politieke maatregelen. Wat is hier nog over van de morele verantwoordelijkheid van de markt zelf? Veel. Het is zeker waar dat de politiek de hoofdrol zal moeten spelen. Maar de verantwoordelijkheid kan nooit alleen bij staat en toezichthouders liggen, al was het maar omdat die niet almachtig zijn en ook kunnen falen. Door te spreken van een ‘publieke ethiek’ wordt duidelijk dat de morele verantwoordelijkheid voor het onderhouden van die ethiek bij het hele publiek ligt, dus ook bij commerciële spelers. De tegenstelling tussen alleen politieke regulering of alleen eigen morele verantwoordelijkheid is een valse tegenstelling. Dit is volledig in lijn met de kernboodschap van het humanisme. Autonomie en individuele ontplooiing staan daarin centraal, maar dat neemt nooit de verantwoordelijkheid weg om deze in dienstbaarheid aan de gemeenschap gestalte te geven.

Zo moeten banken aan politieke controle meewerken en het draagvlak daarvoor niet op allerlei manieren proberen te ondermijnen. Zij moeten zich vrijwillig onthouden van het verzinnen van nieuwe malafide producten. Ethiek moet dus meer worden dan het wetboek en de *compliance code* van mijn bankmedewerker. Daarnaast geldt de morele verantwoordelijkheid echter ook voor consumenten. Zij kunnen zich steeds minder verschuilen achter hun achterstand in informatie en zullen meer dan ooit kritisch consument moeten zijn. Ook moeten zij zich organiseren in consumentenbewegingen die de financiële sector nauw in de gaten houden. Ten slotte is er een verantwoordelijkheid voor alle burgers en de publieke opinie om zowel de staat als de markt scherp bij de les te houden. Regulering is het fundament onder deze gespreide verantwoordelijkheid. Reguleren betekent niet vertrouwen op het

morele engenschap van private partijen, maar het scheppen van een institutionele omgeving waarin moreel gedrag wordt bevestigd in plaats van ontmoedigd door de heersende juridische normen.

Dat al deze partijen een verantwoordelijkheid hebben, betekent ook dat zij allen medeverantwoordelijk waren voor de crisis. Dat roept een ongemakkelijk beeld op: iedereen verantwoordelijk, niemand verantwoordelijk. De regulering van de financiële sector zou alleen al daarom dé inzet van de volgende verkiezingen moeten worden. Dat dreigt nu niet het geval te zijn, omdat de recessie de politieke aandacht afleidt van de crisis die haar veroorzaakte. Dat zou zonde zijn, want de controle over de financiële sector is een testcase waarin niet alleen de financiële sector zelf op het spel staat. Hier moeten we bewijzen dat we het vuur van de markt, dat ons op goede dagen warm houdt, maar ons op slechte dagen dreigt te verslinden, opnieuw effectief kunnen beteugelen. Er is voorlopig weinig reden optimistisch te zijn. Het momentum voor hervormingen lijkt al weg te ebben. Alleen met grote volharding zullen de gewenste resultaten tot stand komen. Maar daarvoor moeten we het eens zijn dat het idee van een morele vrijstelling voor de markt failliet is, en iets als de hier in hoofdlijnen geschetste nieuwe publieke moraal voor de markt gewenst.

Dit artikel is een licht bewerkte weergave van de Socrateslezing 2009, uitgesproken op 18 november in Sociëteit De Witte in Den Haag. De lezing, een initiatief van het Humanistisch Verbond, had dit jaar als thema: ‘Ethiek en economie: vrienden of vijanden?’ Op www.humanistischverbond.nl staat een verslag van het debat dat Rutger Claassen voerde met de tweede spreker van deze avond, de econoom Arnold Heertje.

Noten

1 David Gauthier, *Morals by agreement* (Oxford: Clarendon Press,

1986) 191. Voor een kritiek zie Daniel M. Hausman, ‘Are Markets Morally Free Zones?’, in: *Philosophy and Public Affairs*, 18,

nr. 4 (1989).

2 De inspiratie voor de kritiek van het idee van een zelfregulerende markt en de alternatieve

- visie op de markt als 'ingebed' in de samenleving, komt van Karl Polanyi, *The great transformation. The political and economic origins of our time* (Boston: Beacon Press, 2001[1944]).
- 3 Voor een beschrijving van de gebeurtenissen op de huizenmarkt in de vs, zie A. Edward Gottesman, 'Credit Crisis 101', in: *World Economics*, 9, nr. 3 (2008). Voor een uitleg van de rol van modellen in de crisis, zie Olav Velthuis en Liesbeth Noordgraaf-Eelens, *Op naar de volgende crisis! Over het verleidend vermogen van de financiële markt* (Kampen: Klement, 2009).
 - 4 De consequentie van deze redenering is dat in de theorie van morele vrijstelling er wel een minimummoraal aanwezig is, maar die is niet zozeer moreel als wel economisch geboden.
 - 5 Handelingen van de Tweede Kamer 2009-2010, p. 8-505 (debat 20 september 2009). Voor een typische marktargumentatie zie ook Jan Bouwens, 'Topman verdient zo veel omdat hij zo schaars is', in: *de Volkskrant*, 5 juni 2008.
 - 6 We moeten eigenlijk twee excuses onderscheiden. Naast de kritiek dat morele afwegingen moeten worden 'overgenomen' door de interne moraal van de markt, is er het beroep op de beperkte 'handelingsruimte' die de concurrentie toelaat om afwijkend te handelen. Peter Ulrich noemt dit laatste 'Sachzwang' en beschouwt beide argumenten als de twee hoofdvormen van 'economisch reductionisme'. Peter Ulrich, *Integrative Wirtschaftsethik. Grundlagen einer lebensdienlichen Ökonomie*, 3e ed. (Bern/Stuttgart/Wenen: Verlag Paul Haupt, 1997) 129-30. In de kredietcrisis is ook betoogd dat het voor banken onmogelijk was om 'tegen de markt in' te handelen door aan de betreffende handel in securities niet deel te nemen. Zie Henriette Prast, 'Het verdrijft zelfs slimmeriken van de markt', in: *NRC Handelsblad*, 30 september 2008.
 - 7 John Galbraith, *De crash van 1929* (Amsterdam: Ambo, 2009 [1954]).
 - 8 Willem Buitter, 'Lessons from the Global Crisis for Regulators and Supervisors', <http://www.nber.org/~wbuitter/asp.pdf>.
 - 9 In het vervolg laat ik algemene overwegingen van rechtvaardigheid buiten beschouwing, aangezien die betrekking hebben op de ontoelaatbaarheid van grote inkomensverschillen in het algemeen, niet zozeer op problematiek van variabele beloningen in het bijzonder.
 - 10 Aristotle, *The politics and the constitution of Athens*, Jonathan Barnes (red.), (Cambridge: Cambridge University Press, 1996).
 - 11 Voor een overzicht van modern psychologisch onderzoek naar de motiverende kracht van geld, en een koppeling aan Aristoteles' theorie, zie Stephen E.G. Lea en Paul Webley, 'Money as tool, Money as drug: The biological psychology of a strong incentive', in: *Behavioral and Brain Sciences*, 29 (2006).
 - 12 'Bonuscultuur nog niet gekraakt', in: *de Volkskrant*, 28 september 2009.
 - 13 Zie de suggesties in Pieter Klok en Xander van Uffelen, *Bonus! Waarom bankiers de grote winnaars zijn van deze crisis* (Amsterdam: Meulenhoff, 2009), 191. Zij bespreken op heldere wijze dat bonussen gekoppeld moeten worden aan een bedrijfsintern 'anker' (niet aan vergelijkingen met andere bedrijven).
 - 14 Zie <http://web.worldbank.org>.
 - 15 Adam Smith, *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations* (New York: The Modern Library, 1994[1776]).
 - 16 Het is niet ondenkbaar te argumenteren dat een zelfregulerende markt op de lange termijn een 'overall' hogere welvaart oplevert dan een strikt gereguleerde markt (dus zelfs als de schade van crises in mindering wordt gebracht). Dat zou zo kunnen zijn (als zij haar crises weet te overleven), maar de schade die 'onderweg' wordt aangericht is zo abrupt en ongelijk verdeeld, dat we wellicht een minder grote totale welvaart voor lief moeten nemen in ruil voor een gelijkmatigere conjunctuur. Zie Rutger Claassen, 'Voorbij de reguleringsreflex', in: *SE-D* 2008/12. Te downloaden op www.wbs.nl.
 - 17 Het gaat hier in feite om zgn. pecuniaire externaliteiten. Voor een argument dat pecuniaire externaliteiten (net als gewone negatieve externe effecten) moreel relevant zijn, zie Daniel M. Hausman, 'When Jack and Jill make a deal', in: *Social Philosophy and Policy* (1992). Het feit dat financiële markten allerlei andere, niet-betrokken partijen, kunnen schaden geeft ons een extra argument om niet te vertrouwen op de verantwoordelijkheid van consumenten, zoals hierboven al aan de orde kwam. Want dat zou betekenen dat wij (bijv. hier in Nederland) ons lot in handen zouden moeten leggen van risiconemende consumenten elders (bijvoorbeeld kopers van sub-prime hypotheek in Amerika).
 - 18 Strikt genomen kunnen we beide zaken scheiden. Stel dat

er alleen kleine banken — zoals de DSB-bank — zouden bestaan, zodat de staat elke bank afzonderlijk failliet zou kunnen laten gaan zonder gevolgen voor de werking van het financiële systeem. Dan nog zouden deze banken de wereld in een recessie kunnen storten wanneer zij collectief zich met ontoelaatbare praktijken zouden bezighouden.

- 19 'Verhaal de schade op de financiële sector zelf', in: *NRC Handelsblad*, 10 februari 2009 (pleidooi van econoom Kees de Kort).
- 20 'Falende bankier aansprakelijk', in: *de Volkskrant*, 1 oktober 2009.
- 21 De uitzondering op de regel waren de excuses van Van Lanschot bankier Floris Deckers. Zie Floris Deckers, 'excuses van een fatsoenlijk bankier', *NRC*

Handelsblad, 16 maart 2009. Zie ook de kritiek van Rabo-topman Bert Heemskerk. 'Het was puur zichzelf verrijken', in: *de Volkskrant*, 6 mei 2009.

- 22 'Banken keren middenin crisis gewoon bonussen uit', in: *NRC Handelsblad*, 21 september 2009.
- 23 'Topbankier: Wij doen Gods werk', in: *NRC Handelsblad*, 9 november 2009.

Leren van Die Linke



Die neue 'Linke'. Partei zwischen Kontinuität und Kurswechsel

Harald Bergsdorf, Bouvier Verlag, Bonn 2008

Die Linke. Der smarte Extremismus einer deutschen Partei

Eckhard Jesse en Jürgen P. Lang, Olzog Verlag, München 2008

Die Linkspartei. Zeitgemäße Idee oder Bündnis ohne Zukunft?

Tim Spier, Felix Butzlaff, Matthias Micus en Franz Walter (red.), VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden 2007

MARIJN MOLEMA

60 'Wij zijn gekomen om te blijven', zo luidt een provocerende slogan van *Die Linke*. In 2005 vocht de partij zich de Bondsdag binnen en nam plaats links van de SPD. Bij de volgende verkiezingen, op 27 september 2009, wist ze haar zetelaantal met bijna vijftig procent te vergroten. Gekomen om te blijven: deze gedachte verandert het politieke landschap in Duitsland. Het overzichtelijke pallet met christen-democraten, sociaal-democraten en liberalen werd in

Over de auteur Marijn Molema is promovendus bij de afdeling Economische en Sociale Geschiedenis van de Vrije Universiteit te Amsterdam.

Noten Zie pagina 66

de jaren tachtig al verstoord door de Groenen, nu komt daar nog een linkse partij bij. Roze is haar kleur in de staafdiagrammen van de media, bij gebrek aan andere kleuren. Wie is toch Die Linke?

Deze vraag houdt de Duitse gemoederen nu al enkele jaren bezig. Een maalstroom aan feiten en meningen wordt over het publiek uitgestort. Dat heeft geleid tot een behoefte aan ordening en overzicht, waarin de drie in dit essay besproken boeken willen voorzien. De auteurs nemen de partij op, bekijken haar leiders en analyseren haar succes. Dat zij dat niet met een objectieve, maar met een gekleurde blik doen tekent het debat over de politieke nieuwkomer. Veel analis-

ten, onder wie sociaal-democraten, kunnen hun vooroordelen jegens Die Linke niet onderdrukken. Daardoor krijgt noch de partij, noch het proces van sociaal-democratische zelfreflectie een eerlijke kans. Deze drie boeken maken duidelijk dat het tijd wordt om onze vooroordelen jegens 'linkspartijen' opzij te zetten.



Rijzende ster

De electorale aantrekkingskracht van Die Linke schuilt in een sterke, op personen gerichte oppositie tegen de gevestigde politiek. Haar standpunten kenmerken zich door een orthodoxe verdediging van de verzorgingstaat, een sterke kritiek op de Europese Unie en een virulente afwijzing van de militaire Afghanistan-missie.

Afgelopen zomer haalde de partij bij verkiezingen in de oostelijk gelegen deelstaten Brandenburg en Thüringen ruim 27% van de stemmen. In de voormalige West-Duitse staten komt ze niet aan dergelijke cijfers — hier stemt het leeuwendeel van het linkse electoraat op de sociaal-democratische SPD. Toch manifesteert Die Linke zich ook hier. Maakte de partij begin 2008 al een opvallende entree in de deelstaten Hessen (6 van de 110 zetels), Nedersaksen (11 van de 152 zetels) en Hamburg (8 van de 121 zetels), eind augustus 2009 boekte zij spectaculaire winst in het Saarland (21,3% van de stemmen), hetgeen bevestigde dat Die Linke nu ook een partij van betekenis in het voormalige West-Duitsland is.

In de aanloop naar de *Bundeswahl* van 27 september jl. was het niet meer de vraag of Die Linke zou gaan winnen, maar hoe groot haar electorale spankracht nu werkelijk was. Uiteindelijk behaalde ze 11,9% van de stemmen: 76 van de 622 zetels. Hoewel haar aanhangers in alle euforie op meer zetels hadden gerekend, mag het resultaat er toch zijn: Die Linke is stevig ingelopen op haar grote rivaal, de SPD. Die kelderde naar 146 zetels en boekte daarmee haar slechtste naoorlogse verkiezingsresultaat.

De auteurs van de hier besproken boeken gaan met de rijzende ster van Die Linke

verschillend om. Het is vooral het journalistiek geschreven boek van de politicologen Eckhard Jesse en Jürgen Lang dat slecht scoort op de schaal van Duitse degelijkheid. Uit een dichte kroniek van feiten klinken her en der verwijten over het 'sluwe extremisme' van Die Linke, zonder dat wordt aangegeven waarin dat 'extremisme' nu precies schuilt. Dezelfde argwaan en insinuaties zijn te vinden in het boek van Harald Bergsdorf, eveneens politicoloog. In de bundel *Die Linkspartei*, geschreven toen Die Linke nog zo heette, wordt meer afstand tot het onderwerp bewaard. De afzonderlijke bijdragen munten uit in descriptieve objectiviteit en analytische duiding. Het boek is verschenen onder auspiciën van Franz Walter (daarom zal hier verder gerefereerd worden aan de 'Walterbundel'). Deze veelgevraagde politiek commentator bekleedt een professoraat in het onderzoek naar politieke partijen te Göttingen.



Genealogische wortels

Om zowel de genuanceerde benadering als de vooroordelen ten aanzien van Die Linke te kunnen begrijpen, is enig stamboomonderzoek noodzakelijk. Die Linke is in 2005 ontstaan uit een huwelijk tussen twee bewegingen, getooid met de afkortingen PDS respectievelijk WASG.

Van die twee had de *Partei des Demokratischen Sozialismus* (PDS) de grootste staat van dienst. De PDS kwam voort uit de restanten van de communistische partij in het voormalige Oost-Duitsland. Bergsdorf, maar vooral Jesse en Lang wijzen bij herhaling op de personele continuïteit tussen de communistische partij en de Stasi enerzijds en de PDS / Die Linke anderzijds. De auteurs geven hiermee blijk van een in het voormalige West-Duitsland breed gekoesterde argwaan jegens de PDS, die verklaart waarom die partij er nooit in is geslaagd om in dat deel van het land voet aan de grond te krijgen. Mede vanwege die mislukking begon de PDS in 2005 een verhouding met een linkse protestbeweging die in het westen wortel had geschoten en die was voortgekomen uit het maatschappelijke

verzet tegen de hervormingen van het 'rood-groene' kabinet-Schröder (1998-2005).

In 2003 had Bondskanselier Gerhard Schröder (SPD) een pakket maatregelen afgekondigd, de 'Agenda 2010', om de staatshuishouding op orde te brengen en de arbeidsparticipatie te bevorderen. De plannen riepen fel verzet op — met name de voorgenomen korting op bijstands- en werkloosheidsuitkeringen en de versoepeling van het ontslagrecht. Deze heilige huisjes verbreedden een diffuse groep teleurgestelde sociaal-democraten, politiek inactieven en vakbondslieden in een beweging tegen de gevestigde, linkse politiek. In de Walter-bundel wordt veel aandacht aan deze geschiedenis besteed. Een terugkerende these is dan ook dat Die Linke een reactie vormt op de programmatische verandering van de sociaal-democratie. In de bijdrage van Oliver Nachtwey wordt beschreven hoe het protest in 2004 tot de stichting van een nieuwe partij leidde: *Wahlalternative Arbeit und Soziale Gerechtigkeit* (WASG).¹

Het eerste woord, *Wahlalternative*, staat voor een alternatief op de 'anti-sociale politiek' en duidt op de betrokkenheid van Ralf Krämer.

De electorale aantrekkingskracht van Die Linke schuilt in een sterke, op personen gerichte oppositie tegen de gevestigde politiek

- 62 Krämer, die een lange staat van dienst heeft binnen de linkse (vak)beweging, leverde een bijdrage aan het protest met zijn vlugschrift *Für eine wahlpolitische Alternative 2006*. Hierin deed hij een oproep tot het bundelen van socialistische tegenkrachten in een nieuwe partij links van de SPD. Een zekere organisatie van het protest was toen al gaande in Zuid-Duitsland, waar vakbondslieden naar buiten traden onder de noemer *Arbeit und soziale Gerechtigkeit*. Hun frustratie jegens de SPD was enorm: men had het ge-

voel dat kritiek op de 'Agenda 2010' niet serieus werd genomen. Als dissidenten voelden zij zich uit de SPD gezet, wat tot een volharding in hun links-oppositionele geluid leidde. In de tweede helft van 2004 bundelden deze twee westerse bewegingen hun krachten in de *Wahlalternative Arbeit und soziale Gerechtigkeit*. De WASG nam in mei 2005 voor het eerst deel aan verkiezingen, in de deelstaat Nordrhein-Westfalen. Zij behaalde een magere 2,2% van de zetels.

Voor de SPD verliepen deze verkiezingen ronduit dramatisch. Schröder besloot daarop om de politieke verhoudingen op scherp te zetten. In samenspraak met zijn partijvoorzitter Franz Müntefering lokte hij vervoegde landelijke verkiezingen uit, om de bevolking voor het blok te zetten: mee-veranderen met de SPD of opteren voor een conservatief-liberale regering die de verzorgingsstaat sowieso zou ontmantelen. Deze onverwachte beweging paste bij de politieke stijl van Schröder: de politieke brandhaarden niet schuwen, maar het centrum van het conflict opzoeken om daar op flamboyante manier stelling te nemen. De mediagenieke Bondskanselier wilde niet nog een jaar aanmodderen, tot aan de reguliere verkiezingen van 2006: voor of tegen de 'Agenda 2010', dat moest de keuze zijn.

De vervoegde verkiezingen van 2005 leidden tot het samenvloeien van de PDS en de WASG. Het liefst waren de twee partijen een lijstverbinding aangegaan, maar het Duitse kiesrecht laat dit niet toe. Daarom werd besloten om de WASG op te laten gaan in de PDS, die daartoe haar naam veranderde in PDS.*Linkspartei*. Door hun krachten te bundelen hoopten beide partijen de kiesdrempel te halen.

Uit de verkiezingsuitslag bleek dat de afkeer van de sociaal-democratie veel dieper zat dan de leiding van de SPD had gedacht. Veel teleurgestelde sociaal-democraten zagen de SPD niet meer als hoeder, maar als sloper van de verzorgingsstaat. Schröders riskante strategie had dan ook tot gevolg dat de christen-democrate Angela Merkel van Schröder won. Schröder keerde niet terug in de *Große Koalition* die vervolgens tussen CDU en SPD gesloten werd. Hij accepteerde een

commissariaat bij het Russische Gazprom en bevestigde daarmee in de ogen van velen zijn verraad aan het socialisme.

Dankzij een sterke campagne geleid door de charismatische ex-SPD'er Oskar Lafontaine en de populaire PDS'ers Lothar Bisky en Gregor Gysi haalde PDS *Linkspartei* 8,7% van de stemmen: met 54 zetels werd de Bondsdag betreden. Wat er vervolgens met die 54 zetels concreet is gebeurd, wordt in geen van de hier besproken boeken beschreven. Kon de nieuwe partij een stempel drukken op het beleid van de grote coalitie? Agendeerde zij maatschappelijke vraagstukken? Wellicht is het de preoccupatie van politicologen met verkiezingen en electorate karakteristieken die geen ruimte laat voor een dergelijk vragencomplex. Daar komt voor wat betreft de boeken van Bergsdorf en Jesse/Lang bij dat hun vooringenomenheid een eerlijke analyse in de weg staat.

Het fusieproces van PDS en WASG krijgt wel de volle aandacht. Zo wordt het wederzijds wantrouwen besproken, dat bepaald wordt door cultuurverschillen. Het ideaal waarin beide partijen elkaar vinden is dat van *soziale Gerechtigkeit*. Twee auteurs in de Walter-bundel analyseren dit ideaal als 'frame': 'Het frame van de sociale gerechtigheid formuleerde een maatschappelijk alternatief, een eigen toekomstvisie voor een "goede samenleving" als normatieve zingeving en ideologisch cement.'² Dit cement leidde medio 2007 tot de omvorming van de PDS *Linkspartei* in Die Linke, de partij die het in september 2009 zou schoppen tot 76 zetels in de Bondsdag.



West-Oost en Oost-West

Een interessant, telkens terugkerend onderwerp in het debat over Die Linke zijn de spanningen tussen het oosten en het westen van Duitsland. Ook na twintig jaar van massieve steun van het westen aan het oosten zijn er aanzienlijke sociale, economische en culturele verschillen tussen beide landsdelen. In de nieuwe deelstaten Mecklenburg-Vorpommern, Brandenburg, Thüringen, Saksen en Saksen-Anhalt roept de

steun een dubbel gevoel op. In de economische en politieke sfeer zijn de mensen blij met de nieuwe mogelijkheden die het ontwikkelingsbeleid biedt. Tegelijkertijd heerst er frustratie over de hardnekkige verschillen, die ertoe leiden dat getalenteerde jongeren uit het gebied wegtrekken. Hulp van westerlingen, in het oosten soms *Besserwessis* genoemd, wordt al snel uitgelegd als paternalisme.

Dit minderwaardigheidscomplex leidt in het westen tot gefronste wenkbrauwen. *Jammer-ossis* is een ingeburgerd begrip geworden om ontevreden Oost-Duitsers mee aan te duiden. In de ogen van de westerlingen is hun ongenoege onbegrijpelijk, omdat de mogelijkheden tot opwaartse mobiliteit na de val van de Muur in hun perceptie veel groter zijn geworden. Daarnaast hebben de westerlingen kritiek op de moeizame omgang van de Oost-Duitsers met hun nationaal-socialistische en communistische

Tegen 2005 zagen veel teleurgestelde sociaal-democraten de SPD niet meer als hoeder, maar als sloper van de verzorgingsstaat

verleden. Zelf hebben zij en hun voorouders decennia van schuldbevuste zelfreflectie achter de rug: kritisch omgaan met een belast verleden is voor hen een tweede natuur geworden.

Bergsdorf enerzijds en Jesse/Lang anderzijds weten niet goed met deze gevoeligheden om te gaan. Zij redeneren te sterk vanuit een eenzijdig westers standpunt als zij de vinger leggen op bijvoorbeeld de personele continuïteit tussen de communistische partij en de PDS/Die Linke. Jesse en Lang citeren lustig uit de *Verfassungsschutzberichte*, jaarlijkse rapporten van staat en deelstaten waarin het democratische gehalte van Duitsland wordt gemeten. Uit die rapporten wordt selectief geciteerd, vooral daar waar een 'linksextrem' karakter van PDS en Die Linke

gesuggereerd wordt. Bergsdorf stelt dat een aanzienlijk aantal oud-nazi's carrière maakte binnen de communistische partij van de DDR, wat tot het uitblijven van kritisch zelfonderzoek zou hebben bijgedragen: het nazi-verleden werd verklaard vanuit een 'fascistisch complot' waarvan het Duitse volk slachtoffer was geworden. Tegenstanders van het communisme werden tot fascist bestempeld — een beschuldiging die zijn uitwerking niet miste, juist vanwege het nazi-verleden.

'Besserwessis' en 'Jammerossis' zijn ingeburgerde begrippen geworden

Het zijn analyses die niet uitmunten in sensitiviteit. Grove historische wandaden mag men natuurlijk nooit relativiseren of wegmoffelen, maar analisten zouden voorzichtiger moeten zijn met het koppelen van hun oordelen aan een politieke partij. Uit de gelederen van de PDS en later Die Linke zijn meerdere malen schuldbevuste geluiden over het nationaal-socialistische en communistische verleden van de (Oost-) Duitsers te horen geweest. Voldoende is het misschien niet, maar van de oosterlingen kan men niet verwachten dat zij in twintig jaar iets volbrengen waar men in het westen minstens veertig jaar voor nodig heeft gehad. Waar de nadruk wordt gelegd op fouten uit het verleden, dreigt nu een hele politieke beweging gestigmatiseerd te worden. Dergelijke tactieken zijn net zo ondemocratisch als de verdachtmakingen tegen de 'vijanden van het reële socialisme' in het DDR-tijdperk waren.

64

Daarbij vergeten de politicologen dat ook de West-Duitsers nog lang met het nazi-verleden hebben geworsteld. De charismatische kopstukken van de eerste *Große Koalition*, eind jaren zestig, Bondskanselier Kiesinger en minister van Economische Zaken Karl Schiller, waren beiden actieve nationaal-socialisten geweest. Als het gaat om het nadragen van historische fouten valt er altijd wel een schokkend feit te vinden.

Waar het werkelijk om draait, is het opnemen van historische misstappen in het collectieve bewustzijn. Dat kan men bewerkstelligen door complexe vraagstukken bespreekbaar te maken, zonder direct in individuele aanklachten te vervallen. Ongetwijfeld kunnen de Oost-Duitsers zich hier verder in bekwamen, maar de insinuaties van genoemde auteurs doen de zaak in geen geval goed.

Intellectueel uitdagender is het om de totstandkoming van Die Linke te zien als onderdeel van de integratie van oost en west, inclusief de opname van het DDR-verleden in de nationale geschiedenis van Duitsland. De transfer van geld, kennis en expertise heeft zich tot dusver voornamelijk van het westen naar het oosten voorgedaan. Het feit dat Die Linke een PDS-fundament heeft, laat zien dat er ook een oost-west-richting mogelijk is. Duidelijk is dat de PDS'ers een flinke stap voorwaarts hebben gezet in het afstand nemen van het communistische verleden, door een nieuwe naam aan te nemen en intensief samen te werken met linkse krachten uit het westen.



Rood-rood?

In een historisch vergelijkend perspectief staat de prille geschiedenis van Die Linke niet op zichzelf. In het Europa van eind negentiende eeuw ontstonden revisionistische bewegingen, die het socialisme niet begrepen als een theorie die de samenleving revolutionair moest veranderen, maar als een leidraad voor het bereiken van praktische resultaten die zich voegden naar de politieke realiteit van alledag. In de ogen van de voormalige kameraden betekende deze houding verraad aan het echte, 'ware' socialisme. Zij richtten in de loop der tijd eigen partijen op, links van de sociaal-democratie (en GroenLink-sige partijen). Die Linke is daarvan een voorbeeld en zo zijn er meer.

Een artikel uit de Walter-bundel bespreekt het perspectief van deze 'Linksparteien'.³ In de Scandinavische landen hebben dergelijke bewegingen meer dan tien procent van de stemmen

getrokken en ook in de Zuid-Europese politiek figureerden ze de afgelopen vijftien jaar. In het artikel wordt ook aandacht besteed aan de Nederlandse Socialistische Partij (SP). Natuurlijk is de historische geladenheid van Die Linke niet vergelijkbaar met die van de SP, maar op het ideologische vlak van spanningen tussen praktisch realisme en orthodox socialisme is de vergelijking zeker vruchtbaar. Dit maakt het Duitse debat over mogelijke rood-rode samenwerking ook interessant voor Nederlandse sociaal-democraten.

De omgang van de SPD met Die Linke was aanvankelijk zeer moeizaam. Kurt Beck, voormalig SPD-partijvoorzitter, sprak maandenlang misprijzend over de ‘zogenaamde Linkspartij’. Begin 2008 schudde de SPD op haar grondvesten tijdens de regeringsvorming in Hessen. Terwijl Andrea Ypsilanti, lijsttrekker voor de SPD, in de verkiezingen had beloofd niet met Die Linke samen te werken, sloeg zij na weken onderhandelen het roer om. Zij was bereid om zich met gedoogsteun van Die Linke tot minister-president te laten kiezen. In heel Duitsland brak een hels kabaal los, waardoor Ypsilanti uiteindelijk moest aftreden.

De laatste maanden klinken er binnen de SPD gematigder geluiden, zeker sinds de wanhopig stemmende uitslag van de afgelopen Bondsdag-verkiezingen. Langzamerhand worden de loopgraven verlaten. Er wordt gekeken naar regeringspraktijken in Mecklenburg-Vorpommern en Brandenburg, waar al ruime ervaring is opgedaan met coalities tussen de voormalige PDS en de SPD. De PDS heeft er haar *Regierungsfähigkeit* bewezen.⁴ Deze voorbeelden bevorderen binnen de SPD de idee van een links blok tegen de christen-democraten en liberalen: samen met de Groenen en Die Linke zou een democratische meerderheid ook in andere parlementen mogelijk kunnen zijn.

Een struikelblok in de relatie tussen Die Linke en de sociaal-democratie blijft evenwel het vermeende populisme van de nieuwkomers. Franz Walter is van mening dat men Die Linke niet zonder meer in de populistische hoek moet

plaatsen. De partij vult een democratisch gat: dankzij haar voelen vooral de wat oudere en conservatief-socialistische kiezers zich weer betrokken bij de politiek. Naar mijn mening omzeilt Walter hier wat al te gemakkelijk een probleem dat kleeft aan veel nieuwe linkspartijen (de aanhalingstekens zijn nu weggehaald; het germanisme vormt een goede aanvulling op het politieke idioom in Nederland). Zoals blijkt uit onderzoek van onder anderen de politicologen March en Mudde, hebben linkspartijen zich na 1989 bewogen van een marxistisch georiënteerde ideologie naar een sociaal-populistisch discours dat gericht is op het grote publiek.⁵ Met dit vertoog wordt een collectieve vijand gecreëerd in de vorm van een stoïcijnse elite die zich niets van het gewone volk aantrekt. De gevestigde politiek zou geen vuist tegen deze onrechtvaardigheid maken, omdat zij zelf onderdeel uitmaakt van het corrupte establishment.

Waar de nadruk wordt gelegd op fouten uit het verleden, dreigt nu een hele politieke beweging gestigmatiseerd te worden

Het is deze verzuurde houding die sociaal-democraten, doorgaans uitgerust met een positieve grondhouding, tegen de borst stuit. Gelukkig zien we dat met de stijgende populariteit van veel linkspartijen ook de standpunten gematigder worden: linkspartijen worden *regierungsfähiger*. Gerrit Voerman heeft dit proces geanalyseerd voor de SP, hij spreekt van de ‘sociaal-democratisering’ van deze partij.⁶ Het verlaten van onrealistische standpunten inzake, bijvoorbeeld, defensie en buitenlands beleid, draagt zeker bij aan het toenaderingsproces.

Maar toenadering vraagt om een beweging van twee kanten. De kracht van de sociaal-democratie is haar realisme, het ploeteren in de realiteit van alledag. Deze kracht kan echter ook

haar valkuil zijn: een teveel aan realisme leidt tot acceptatie van maatschappelijk ongewenste toestanden. De linkspartijen kunnen de sociaal-democratie behoeden voor deze fout. Hun electorale succes bewijst dat de sociaal-democratie ertoe geneigd is zich te snel bij bestaande situaties neer te leggen. Sociaal-democraten kunnen de oproep tot maatschappelijke verandering serieus nemen, zonder in orthodox-socialistische en nostalgische sferen te geraken. Linkspartijen kunnen de sociaal-democratie scherp houden. Kortom, laat het strijdlustige adagium zijn: leer van uw tegenstanders!

Noten

- 1 Oliver Nachtwey, 'Im Westen was Neues. Die Entstehung der Wahlalternative Arbeit & soziale Gerechtigkeit', in: Tim Spier et al. (red.), *Die Linkspartei. Zeitgemäße Idee oder Bündnis ohne Zukunft?*, Wiesbaden: vs Verlag für Sozialwissenschaften, 2007, p. 155-184.
- 2 Ilver Nachtwey en Tim Spier, 'Günstige Gelegenheit? Die sozialen und politischen Entstehungshintergründe der Linkspartei', in: Spier et al. (red.), *Die Linkspartei*, p. 13-69, aldaar p. 68.
- 3 Tim Spier en Clemens Wirries, 'Ausnahmeerscheinung oder Normalität? Linksparteien in Westeuropa', in: Spier et al. (red.), *Die Linkspartei*, p. 71-116.
- 4 J. Olsen en D. Hough, 'Don't think twice, it's alright. SPD-Left Part/PDS Coalitions in the Eastern German Länder', in: *German Politics and Society*, 25 (3), 2007, p. 1-24.
- 5 L. March en C. Mudde, 'What's left of the radical left? The European left after 1989: decline and mutation', in: *Comparative European Politics*, 15 (3), 2005, p. 23-49.
- 6 G. Voerman en P. Lucardi, 'De sociaal-democratisering van de sp', in: F. Becker en R. Cuperus, *Verloren slag. De PvdA en de verkiezingen van november 2006*, Amsterdam: Mets & Schilt/WBS, 2007, p. 139-164.

Decentralisatie van nationale taken bedreigt de lokale democratie

Het lokale bestuur in ons land heeft twee gezichten. Aan de ene kant is er de gemeente als 'bedrijf'. Dit bedrijf levert diensten, realiseert voorzieningen en voert beleid uit. Aan de andere kant is er de gemeente als politiek stelsel waarbinnen besluiten worden genomen over regelgeving, bestuur en beleid. Uit vergelijkend onderzoek blijkt dat het 'product' dat door Nederlandse gemeenten wordt geleverd goed scoort, zeker afgezet tegen de situatie in menig ander Europees land. Veel minder goed is het gesteld met de gemeente als politiek stelsel.

De legitimiteit van de lokale democratie ligt onder vuur vanwege het problematisch functioneren van politieke partijen. Dat is waar, maar slechts een deel van het verhaal. Burgers en maatschappelijke organisaties oriënteren zich in hun belangenuitvoering in toenemende mate op de gemeente als bedrijf en veel minder op de gemeente als politiek stelsel. De concernleiding van de gemeente — het college van B en W en het ambtelijk management — onderhoudt meer contacten met deze belanghebbenden dan de plaatselijke politieke bovenlaag. In dat proces van belangenbehartiging wordt politieke bemoeienis vanuit de gemeenteraad vaak als een vervelende hindermacht ervaren.

Een probleem van betekenis is nu dat de kloof tussen het heel aardig functionerende gemeentelijke bedrijf enerzijds en het matig functionerende gemeentelijke politieke stelsel anderzijds steeds groter wordt. Een van de oorzaken daarvan is de decentralisatie van nationale taken en bevoegdheden. Wat eerst op het nationale of provinciale niveau werd uitgevoerd, wordt via medebewind aan de gemeenten gegeven. Soms is daarbij sprake van een zekere mate van be-

leidsvrijheid voor de gemeenten, maar vaak ook niet. Bij het verstrekken van bijstandsuitkeringen bijvoorbeeld is de marge voor de gemeente minimaal. Ook bij tal van andere voorzieningen vloeit uit het gelijkheidsbeginsel voort dat de gedecentraliseerde taken niet al te ongelijk mogen worden uitgevoerd.

Op dit moment laat zo'n tachtig procent van de gemeentelijke taken zich classificeren als medebewindstaken. De autonome ruimte voor gemeenten wordt steeds kleiner. Van het initiatiefrecht om nieuwe taken aan te pakken maken gemeenten steeds minder gebruik. Dat komt in de eerste plaats doordat men de handen vol heeft aan het medebewind en in de tweede plaats doordat er voor de uitvoering van nieuwe taken geen geld is. Aldus veranderen gemeenten steeds meer in uitvoeringskantoren van de rijksoverheid.

Verkeerde decentralisatie leidt tot overbelasting en dwingt daardoor tot schaalvergroting. Fout is ook decentralisatie die zich in hoofdzaak richt op de gemeente als productiebedrijf, waarbij de noodzakelijke politieke marges voor de gemeente uit het oog worden verloren. De vakdepartementen stimuleren deze ontwikkeling. Ook de VNG heeft veel te weinig oog voor de gemeentelijke autonomie, in de betekenis van oorspronkelijke beleidsinitiatieven. Als de trend zich doorzet, zullen de gemeentelijke politieke arena's verder en verder afglijden, tot ze betekenisloos zijn geworden. Als de gemeente als politiek stelsel het loodje legt, is al wat rest een buitendienst van de nationale overheid.

DOUWE JAN ELZINGA
Redacteur s&d

THEMA'S

- > Verdeeld verleden, gedeelde koers?
Bijdragen aan het debat over integratie, nr. 1/2
- > Het drugsbeleid in de revisie, nr. 3
- > Aan het werk met Europa, nr. 3
- > Gezondheidszorg: wat er aan marktwerking mankeert, nr. 4
- > Naar een herijking van de economie, nr. 4
- > Hoe verder met het voortgezet onderwijs?, nr. 5
- > Blijft de Partij van de Arbeid een brede volkspartij?, nr. 6
- > De waterschappen op de schop, nr. 6
- > De weerbarstige praktijk van interventies in conflictgebieden, nr. 7/8
- > De populistische verleiding, nr. 9
- > De zichtbare hand. Conditie voor marktwerking in de publieke sector, nr. 10
- > Beitelten aan een nieuw Europa, nr. 11
- > Ouderen in het vizier: hoe vergrijst Nederland?, nr. 12
- > Van nood naar deugd: kansen na de crisis, nr. 12

COLUMNS

- 68
- > Zoek de verschillen, Kees Schuyt, nr. 1/2
 - > Toetsing aan de grondwet, Douwe Jan Elzinga, nr. 3
 - > Met gepaste trots, Marijke Linthorst, nr. 4
 - > Nick & Simon-socialisme, Liesbeth Levy, nr. 5
 - > Zeventig jaar s&d, Mare Faber, nr. 6
 - > Duidelijke politiek, Rutger Claassen, nr. 7/8
 - > De macht van schoolbesturen, Marijke Linthorst, nr. 9
 - > Homeopathisch socialisme, Adriaan van Veldhuizen, nr. 10
 - > De les van Tobback, Paul de Beer, nr. 11
 - > De Thorbecke-paradox, Liesbeth Levy, nr. 12

INTERVENTIE

- Amerongen, Job van
 - Vuile voeten, nr. 3, p. 7
 - Gezelligheid kent een tijd, nr. 9, p. 8
 - Heinz en Job, nr. 12, p. 6
- Becker, Frans
 - Politiek is geen stage, nr. 4, p. 7
 - De markt van licht en warmte, nr. 6, p. 5
 - Obama en de Europese paradox, nr. 10, p. 8 (zie ook Cuperus, René)
- Beltman, Herman
 - God op school, nr. 3, p. 4
- Berg, Jan-Jaap van den
 - Terugwinnen, die witte arbeider!, nr. 7/8, p. 7
- Berkvens, Arjen
 - Harde feiten, nr. 7/8, p. 4
- Blaauwbroek, Auke
 - Den Haag regisseert, nr. 11, p. 4 (zie ook Bulk, Marjolijn)
- Bruin, Johan de
 - Waterschapsfiasco, nr. 4, p. 5
- Buijsen, Martin
 - Dubbelzinnigheid in de zorg, nr. 9, p. 6
- Bulk, Marjolijn
 - Den Haag regisseert, nr. 11, p. 4 (zie ook Blaauwbroek, Auke)
- Cremers, Jan
 - Tegen de nieuwe uitbuiting, nr. 10, p. 5
 - Schijnzelfstandigheid, nr. 12, p. 4
- Cuperus, René
 - Obama en de Europese paradox, nr. 10, p. 8 (zie ook Becker, Frans)
- Dommering, Egbert
 - Plasterk over Brinkman, nr. 10, p. 4
- Haaften, Remmert van
 - Politieke biecht, nr. 3, p. 5
- Hauptmeijer, Sjoerd van
 - Dicht, die trukendoos!, nr. 3, p. 6
- Jong, Arie de
 - Stemmen van leden, nr. 4, p. 4
- Jurgens, Erik
 - Duitse les, nr. 9, p. 4

REGISTER SOCIALISME & DEMOCRATIE 2009

- Kerkhof, Peter
— Wakker Nederland, nr. 5, p. 4
— Lessen uit de sixties, nr. 10, p. 7
- Lusing, Jan R.
— Bij het verkeerde eind [2], nr. 6, p. 9
- Maesen, Laurent van der
— Toets wél aan de Grondwet, nr. 10, p. 6
- Minderhout, Willem
— Tromps 'foresight saga', nr. 3, p. 4
— De nar is dood, nr. 11, p. 6
- Mulder, Bertus
— Partij van wie?, nr. 7/8, p. 5
- Nierop, Dick
— Uniforme scholen, nr. 5, p. 6
- Nieuwenhuijsen, Pieter
— De Europese leegte, nr. 7/8, p. 4
- Pauw, John van der
— Huursommen, nr. 4, p. 6
- Ploumen, Lilianne
— Bij het verkeerde eind, nr. 5, p. 5
- Polter, Evelien
— Leren in de stad, nr. 6, p. 8
- Post, Ruben
— Op naar de republiek, nr. 9, p. 5
- Schuurman Hess, Jan
— Beste lezer, nr. 6, p. 4
- Stevenson, Sven
— Versleten visie op arbeid, nr. 5, p. 7
- Swaak, Klaas
— Terug naar de wortels, nr. 12, p. 5
- Verkoren, Willemijn
— Appels en peren, nr. 9, p. 7
- Woltring, Naomi
— Geen vuile schoenen, nr. 11, p. 5
- Zandvliet, Ruben
— Vechten voor geld, nr. 6, p. 6
- ARTIKELEN
- Achterberg, Peter
— Arbeiders en schoolmeesters: een huwelijk in crisis, nr. 6, p. 22 (zie ook Houtman, Dick)
- Ágh, Attila
— Sociaal-democratische avonturen in Hongarije, nr. 11, p. 30
- Amerongen, Job van
— Lilianne, maak ons vrij!, nr. 1/2, p. 62 (zie ook Duyvestijn, Marcel en Terstall, Eddy)
- Asscher, Lodewijk
— Angst ombuigen naar hoop, nr. 7/8, p. 8
- Baarsma, Barbara
— Efficiëntie moet de eerste toetsteen zijn, nr. 10, p. 20 (zie ook Theeuwes, Jules)
- Bader, Max
— Voorbij de oostgrens: via de rechtsstaat naar democratie?, nr. 11, p. 42 (zie ook Gerrits, André)
- Becker, Frans
— Moet de AOW-leeftijd omhoog naar 67 jaar?, nr. 7/8, p. 81 (zie ook Beer, Paul de)
— De PvdA en integratie: een nieuwe fase, nr. 1/2, p. 25 (zie ook Projectgroep WBS)
- Beek, Krijn van
— Anders gaan denken over ouderdom, nr. 12, p. 21 (zie ook Verhoeven, Imrat; Steen, Martijn van der en Roosma, Femke)
- Beer, Paul de
— Vergeten recepten voor een arbeidsmarkt in crisis, nr. 5, p. 8
— Moet de AOW-leeftijd omhoog naar 67 jaar?, nr. 7/8, p. 81 (zie ook Becker, Frans)
— Over hele en halve markten, nr. 10, p. 16 (zie ook Claassen, Rutger)
- Berg, Jan-Jaap van den
— Leren van Den Uyl. Schets van een modern-klassiek toetsingskader voor de Partij van de Arbeid, nr. 3, p. 52 (zie ook Zwart, Rutger)
- Berg, Marten van den
— Anders gaan denken over de economie, nr. 7/8, p. 13 (zie ook Heemskerk, Frank)
- Berg, Max van den
— Het publieke belang moet terug op de Europese agenda, nr. 5, p. 30
- Berger, Maurits
— De geloofwaardigheid van de internationale rechtsorde staat op het spel, nr. 10, p. 50
- Berkvens, Arjen
— Geschiedenis van de Alfred Mozer Stichting, nr. 11, p. 40
- Bieckmann, Frans

REGISTER SOCIALISME & DEMOCRATIE 2009

- Een werkelijk humanitaire agenda voor Darfur, nr. 7/8, p. 46
- Bordewijk, Paul
- De bank als nutsbedrijf, nr. 9, p. 55
- Borgh, Chris van der
- Kosovo: doormodderen bij gebrek aan beter, nr. 7/8, p. 37 (zie ook Pont, Yannick du)
- Boutellier, Hans
- Confrontatie als politiek instrument, nr. 1/2, p. 56
- Bouwmeester, Lea
- Onderzoek de praktijk, behoud het goede, nr. 3, p. 26
- Brug, Wouter van der
- Onzichtbaar Europa. Hoe raken Europese verkiezingen hun tweederangs karakter kwijt?, nr. 3, p. 38 (zie ook Vries, Catherine de)
- Bruggencate, Bob ten
- Weg met de lappendeken aan leerroutes, nr. 5, p. 16
- Buijsen, Martin
- Voorrangzorg is onrechtvaardig, nr. 4, p. 19
- Bunt, Henk van de
- De tragedie van het gedoogbeleid, nr. 3, p. 24
- Claassen, Rutger
- Over hele en halve markten, nr. 10, p. 16 (zie ook Beer, Paul de)
- Van morele vrijstelling naar morele vergunning. Een publieke ethiek voor de financiële markten, nr. 12, p. 49
- Clemminck, Ranjith
- De PvdA en integratie: een nieuwe fase, nr. 1/2, p. 25 (zie ook Projectgroep WBS)
- Cohen, Job
- 70 — Een eigen idioom, nr. 1/2, p. 102
- Colijn, Ko
- Afghanistan: falen mag niet meer, nr. 7/8, p. 28
- Cremers, Jan
- Terug op koers voor een sociaal Europa. Vrij dienstenverkeer mag cao's en nationale arbeidswetten niet ondergraven, nr. 3, p. 30
- Cuperus, René
- Nagekomen brief aan een verloren electoraat, nr. 1/2, p. 95
- De PvdA en integratie: een nieuwe fase, nr. 1/2, p. 25 (zie ook Projectgroep WBS)
- Dalen, Harry van
- Maak Nederland vergrijzingsproof, nr. 9, p. 51
- Dam, Marcel van
- Pleidooi voor een taboe. Bezuinigingen mogen de kwetsbaren niet treffen, nr. 11, p. 8
- Depla, Staf
- Het beroepsonderwijs: zonder maatwerk geen vakwerk, nr. 5, p. 24 (zie ook Linthorst, Marijke)
- Dunk, Thomas von der
- Hou vol, die spagaat! Een antwoord op de stellingen van Dick Pels, nr. 6, p. 35
- Duyvesteyn, Isabelle
- De interventieparadox. Buitenlandse inmen-
ging werkt contraproductief, nr. 7/8, p. 20
- Duyvestijn, Marcel
- Lilianne, maak ons vrij!, nr. 1/2, p. 62 (zie ook Terstall, Eddy en Amerongen, Job van)
- Elatik, Fatima
- Pleidooi voor keiharde preventie, nr. 1/2, p. 47
- Elshout, Jan
- Het isoleren van Hamas is een ernstige fout, nr. 10, p. 44
- Elzinga, Douwe Jan
- De democratiseringsparadox van het waterschap, nr. 6, p. 45
- Engbers, Anita
- Niet alle achterstand is allochtoon, nr. 1/2, p. 59
- Faber, Mient Jan
- De geforceerde transformatie van de *security fabric* in Irak, nr. 7/8, p. 54
- Fijnaut, Cyrille
- Een nuchtere kijk op de Hollandse coffeeshop, nr. 3, p. 16
- Gerrits, André
- Voorbij de oostgrens: via de rechtsstaat naar democratie?, nr. 11, p. 42 (zie ook Bader, Max)
- Giebels, Lambert J.
- Nieuwe koning, nieuwe tijden?, nr. 3, p. 9
- Goudzwaard, Bob

REGISTER SOCIALISME & DEMOCRATIE 2009

- De geldmacht onttoverd, nr. 4, p. 32
Groenendijk, Kees
- ‘Wordt zoals wij!’ Integratie en haar valkuilen, nr. 1/2, p. 50 (zie ook Kalma, Paul en Meurs, Pauline)
- Haaften, Remmert van
- De PvdA en integratie: een nieuwe fase, nr. 1/2, p. 25 (zie ook Projectgroep wbs)
- Harchaoui, Sadik
- De rechtsstaat als anker voor integratie, nr. 1/2, p. 38
- Harmsen, Rik
- E-dating. Op zoek naar duurzame partners voor Nederlandse energiebedrijven, nr. 4, p. 25 (zie ook Samsom, Diederik)
- Hartveld, Leo
- Zware beroepen zullen niet worden ontzien, nr. 9, p. 43
- Heemskerk, Frank
- Anders gaan denken over de economie, nr. 7/8, p. 13 (zie ook Berg, Marten van den)
- Hemerijck, Anton
- Een nieuwe inbedding voor de markteconomie, nr. 12, p. 40 (zie ook Thomas, Casper)
- Hofland, H.J.A.
- De negers van de toekomst, nr. 12, p. 27
- Holsteyn, Joop van
- De grijze reus roert zich niet. De electorale macht van kiezers op leeftijd, nr. 12, p. 30
- Houtman, Dick
- Arbeiders en schoolmeesters: een huwelijk in crisis, nr. 6, p. 22 (zie ook Achterberg, Peter)
- Hurenkamp, Menno
- De angst om voor zwak versleten te worden, nr. 1/2, p. 71
- Isik, Büilent
- Integratie begint in het klein, nr. 1/2, p. 80
- Jonge, Annelies de
- Vechten voor onze droom, nr. 10, p. 10
- Kalma, Paul
- ‘Wordt zoals wij!’ Integratie en haar valkuilen, nr. 1/2, p. 50 (zie ook Groenendijk, Kees en Meurs, Pauline)
- In memoriam Ad Dunning, nr. 10, p. 61
- Kam, Flip de
- Vergrijzing: gevolgen voor de overheidsfinanciën, nr. 12, p. 10
- Koole, Ruud
- De populismeparadox, nr. 9, p. 33
- Niet schaatsen op dun ijs. De Partij van de Arbeid en de JSF-discussie in 2002, nr. 10, p. 56
- Kuijs, Jos
- De PvdA en integratie: een nieuwe fase, nr. 1/2, p. 25 (zie ook Projectgroep wbs)
- Landelijk bestuur PvdA
- Verdeeld verleden, gedeelde toekomst. Concept-resolutie over integratie, opgesteld door het bestuur van de Partij van de Arbeid, nr. 1/2, p. 6
- Linthorst, Marijke
- De risico’s van pragmatisme, nr. 1/2, p. 85
- Het beroepsonderwijs: zonder maatwerk geen vakwerk, nr. 5, p. 24 (zie ook Depla, Staf)
- Grenzen trekken in het Koninkrijk, nr. 7/8, p. 62
- Marbe, Nausicaa
- Ons land is zoveel beter, nr. 1/2, p. 76
- Marcouch, Ahmed
- Naar een Nederlandse islam, nr. 1/2, p. 33
- Meurs, Pauline
- ‘Wordt zoals wij!’ Integratie en haar valkuilen, nr. 1/2, p. 50 (zie ook Groenendijk, Kees en Kalma, Paul)
- Moorslag, William
- De hervorming van de AOW kan rechtvaardiger, nr. 9, p. 46
- Nijboer, Henk
- De zachte hand in de sociale zekerheid, nr. 3, p. 45
- Obdeijn, Herman
- Mantra wordt stigma, nr. 1/2, p. 67 (zie ook Schrover, Marlou)
- Özdemir, Senay
- Werk, werk, werk, nr. 1/2, p. 82
- Peeters, Rik
- Het kanaal van de onvrede. Waarom populistten de democratie een dienst bewijzen, nr. 9, p. 39
- Pels, Dick

REGISTER SOCIALISME & DEMOCRATIE 2009

- Splits de PvdA! De ruimte op links en de noodzaak van politieke herverkeveling, nr. 6, p. 28
- Pont, Yannick du
- Kosovo: doormodderen bij gebrek aan beter, nr. 7/8, p. 37 (zie ook Borgh, Chris van der)
- Priemus, Hugo
- Op naar het provincieschap, nr. 6, p. 42
- Projectgroep wbs (Frans Becker, Ranjith Clemminck, René Cuperus, Remmert van Haaf-ten, Jos Kuijs en Monika Sie Dhian Ho)
- De PvdA en integratie: een nieuwe fase, nr. 1/2, p. 25
- Roosma, Femke
- Anders gaan denken over ouderdom, nr. 12, p. 21 (zie ook Beek, Krijn van; Verhoeven, Imrat en Steen, Martijn van der)
- Samsom, Diederik
- E-dating. Op zoek naar duurzame partners voor Nederlandse energiebedrijven, nr. 4, p. 25 (zie ook Harmsen, Rik)
- Schrijver, Dominic
- Na de woorden, de daden, nr. 1/2, p. 45
- Schrover, Marlou
- Mantra wordt stigma, nr. 1/2, p. 67 (zie ook Obdeijn, Herman)
- Schulze, Ingo
- Nieuwe levens, nr. 11, p. 26
- Schut, Erik
- Is marktwerking in de zorg doorgeschoten?, nr. 7/8, p. 68
- Sie Dhian Ho, Monika
- De PvdA en integratie: een nieuwe fase, nr. 1/2, p. 25 (zie ook Projectgroep wbs)
- 72 Smidt van Gelder, Pieter
- Tsjaad: speler of speelbal?, nr. 5, p. 36
- Steen, Martijn van der
- Anders gaan denken over ouderdom, nr. 12, p. 21 (zie ook Beek, Krijn van; Verhoeven, Imrat en Roosma, Femke)
- Tang, Paul
- Rijnland nieuwe stijl, nr. 4, p. 39
- Terstall, Eddy
- Lilianne, maak ons vrij!, nr. 1/2, p. 62 (zie ook Duyvestijn, Marcel en Amerongen, Job van)
- Theeuwes, Jules
- Efficiëntie moet de eerste toetsteen zijn, nr. 10, p. 20 (zie ook Baarsma, Barbara)
- Thijn, Ed van
- Tegen de aanpassingsprofeten, nr. 1/2, p. 65
- Thomas, Casper
- Een nieuwe inbedding voor de marktecono- mie, nr. 12, p. 40 (zie ook Hemerijck, Anton)
- Tillie, Jean
- De vicieuze cirkel doorbreken, nr. 1/2, p. 88
- Trappenburg, Margo
- Het verval van een vitale norm, nr. 4, p. 12
- Veen, Romke van der
- Secuur sturen op de quasi-markt, nr. 10, p. 29
- Velde, Henk te
- Steeds opnieuw het wiel uitvinden. Golven van populisme in Nederland, nr. 9, p. 12
- Veldhuizen, Adriaan van
- ‘Dat is een tragiek geweest, hoor’. Strijd en partijcultuur in de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij, nr. 6, p. 11
- Verhelst, Matthias
- In voor- en tegenspoed: de EU sinds de Big Bang, nr. 11, p. 18 (zie ook Wiersma, Jan Marinus)
- Verhoeven, Imrat
- Anders gaan denken over ouderdom, nr. 12, p. 21 (zie ook Beek, Krijn van; Steen, Martijn van der en Roosma, Femke)
- Voerman, Gerrit
- Van Mao tot marketing. Over het populisme van de SP, nr. 9, p. 26
- Vossen, Koen
- Hele en halve populisten. Rita Verdonk en Geert Wilders langs de meetlat, nr. 9, p. 19
- Vries, Catherine de
- Onzichtbaar Europa. Hoe raken Europese ver- kiezingen hun tweederangs karakter kwijt?, nr. 3, p. 38 (zie ook Brug, Wouter van der)
- Wiersma, Jan Marinus
- In voor- en tegenspoed: de EU sinds de Big Bang, nr. 11, p. 18 (zie ook Verhelst, Matthias)
- Wolfson, Dik
- De verborgen schatten van interactief bestuur, nr. 10, p. 37

Zwart, Rutger

- Leren van Den Uyl. Schets van een modern-klassiek toetsingskader voor de Partij van de Arbeid, nr. 3, p. 52 (zie ook Berg, Jan-Jaap van den)

BOEKESAYS

Bruggen, Koos van der

- Alle kernwapens de wereld uit?, nr. 7/8, p. 91
 - Godfried van Benthem van den Bergh, *Naar een nucleaire wereldorde*
 - Joseph Cirincione, *Bomb scare. The history and future of nuclear weapons*
 - Jacques E. C. Hymans, *The psychology of nuclear proliferation. Identity, emotions and foreign policy*
 - Nina Tannenwald, *The nuclear taboo. The United States and the non-use of nuclear weapons since 1945*

Foqué, René

- Burgerzin leert men al doende, nr. 1/2, p. 112
 - Marcel Maussen, *Ruimte voor de islam? Stedelijk beleid, voorzieningen, organisaties*
 - Paul Scheffer, *Het land van aankomst*
 - Kees Schuyt, *Steunberen van de samenleving*
 - Wetenschappelijke Raad voor het Regeeringsbeleid, *Identificatie met Nederland*

Grift, Liesbeth van de

- Zwart-wit of grijs. Omgaan met een communistisch verleden, nr. 11, p. 48
 - Ulf Brunnbauer en Stefan Troebst (red.), *Zwischen Amnesie und Nostalgie. Die Erinnerung an den Kommunismus in Südosteuropa*
 - Padraic Kenney, *The burdens of freedom. Eastern Europe since 1989*
 - Hannes Swoboda en Jan Marinus Wiersma (red.), *Politics of the past. The use and abuse of history*

Heteren, Godelieve van

- Ver voorbij de 'comfort zone', nr. 6, p. 51
 - René Cuperus, *De wereldburger bestaat niet. Waarom de opstand der elites de samenleving ondermijnt*
 - Jan Pronk, *Het pantser afleggen. Ideeën voor een open politiek*

Kerstholt, Frans

- Nationale identiteit en religieus conflict in historisch perspectief, nr. 1/2, p. 105
 - Dennis Bos, Maurits Ebben en Henk te Velde (red.), *Harmonie in Holland. Het poldermodel van 1500 tot nu*
 - Benjamin Kaplan, *Divided by faith. Religious conflict and the practice of toleration*
 - Keith Luria, *Sacred boundaries. Religious coexistence and conflict in early-modern France*
 - Alexandra Walsham, *Charitable hatred. Tolerance and intolerance in England, 1500-1700*

Komter, Aafke

- Het verantwoordelijkheidstekort in een vermarkte samenleving, nr. 7/8, p. 85
 - Martin Buijsen (red.), *Marktwerking versus solidariteit? Op zoek naar nieuwe evenwichten in de publieke dienstverlening*
 - Jan Jacob van Dijk (red.), *Verbindend bouwen. Over solidariteit en verzorgingsstaat*
 - Deborah Stone, *The Samaritan's dilemma. Should government help your neighbor?*
 - Lex van Vorsele, *Rechtvaardig en solidair pensioen*

Molema, Marijn

- Leren van Die Linke, nr. 12, p. 60
 - Harald Bergsdorf, *Die neue 'Linke'. Partei zwischen Kontinuität und Kurswechsel*
 - Eckhard Jesse en Jürgen P. Lang, *Die Linke. Der smarte Extremismus einer deutschen Partei*
 - Tim Spier, Felix Butzlaff, Matthias Micus en Franz Walter (red.), *Die Linkspartei. Zeitgemäße Idee oder Bündnis ohne Zukunft?*

Rozemond, Sam

- Wat drijft Sarkozy?, nr. 9, p. 63
 - François Bayrou, *Abus de pouvoir*
 - Jacques Julliard, *La Reine du monde. Essai sur la démocratie d'opinion*
 - Alain-Gérard Slama, *La société d'indifférence*

Vossen, Koen

- Vlaamse lessen in populaire politiek, nr. 4, p. 44
 - Koen Abts, *Het populistisch appel. Voorbij de populaire communicatiestijl en ordinaire democratiekritiek*
 - Jan Jagers, *De stem van het volk! Populisme als*

REGISTER SOCIALISME & DEMOCRATIE 2009

concept getest bij Vlaamse politieke partijen

- David van Reybrouck, *Pleidooi voor populisme*

Zuijdam, Frank

— ‘Crowdsourcing’ en de macht van het collectief, nr. 5, p. 44

- Jeff Howe, *Crowdsourcing. Why the power of the crowd is driving the future of business*
- Andrew Keen, *De @-cultuur. Hoe internet onze beschaving ondermijnt*
- Charles Leadbeater, *We-think. Mass innovation, not mass production*
- James Surowiecki, *The wisdom of crowds*
- Don Tapscott en Anthony D. Williams, *Wikinomics. Hoe samenwerking door iedereen met iedereen alles verandert*

ELZINGA/WITTEVEEN

- > Hoe compromisloos is onze verdediging van het vrije debat?, Willem Witteveen, nr. 1/2, p. 122

- > Wat doen onze volksvertegenwoordigers daar in Europa?, Willem Witteveen, nr. 3, p. 58
- > Hiërarchisch kwaliteitsdenken: een plaag, Douwe Jan Elzinga, nr. 4, p. 50
- > Regels zijn regels, of toch niet?, Willem Witteveen, nr. 5, p. 50
- > Kunnen we leven met een diplomademocratie?, Willem Witteveen, nr. 6, p. 57
- > Representatief koningschap levert te weinig op, Douwe Jan Elzinga, nr. 7/8, p. 98
- > Waar eindigt de academische vrijheid?, Willem Witteveen, nr. 9, p. 70
- > Wat stopt de vrije val van de PvdA?, Douwe Jan Elzinga, nr. 10, p. 62
- > Hoe beoordelen burgers hun politiek leiders?, Willem Witteveen, nr. 11, p. 54
- > Decentralisatie van nationale taken bedreigt de lokale democratie, Douwe Jan Elzinga, nr. 12, p. 67